

3 1761 06194896 4

PH
3281
K547
O58
1888
c.1
ROBARTS

F. 2308.

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by
GEORGE BISZTRAY

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

Sc. 2308.

LEVELEK HUGOMHOZ
AZ OLVASÁSRÓL.

IRTA

KISFALUDY ÁRPÁD.

A könyvet szép, de
csalfa tündér lakja. . .

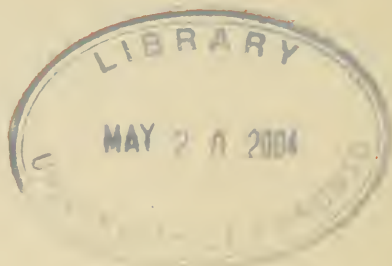
Petőfi.

☞

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

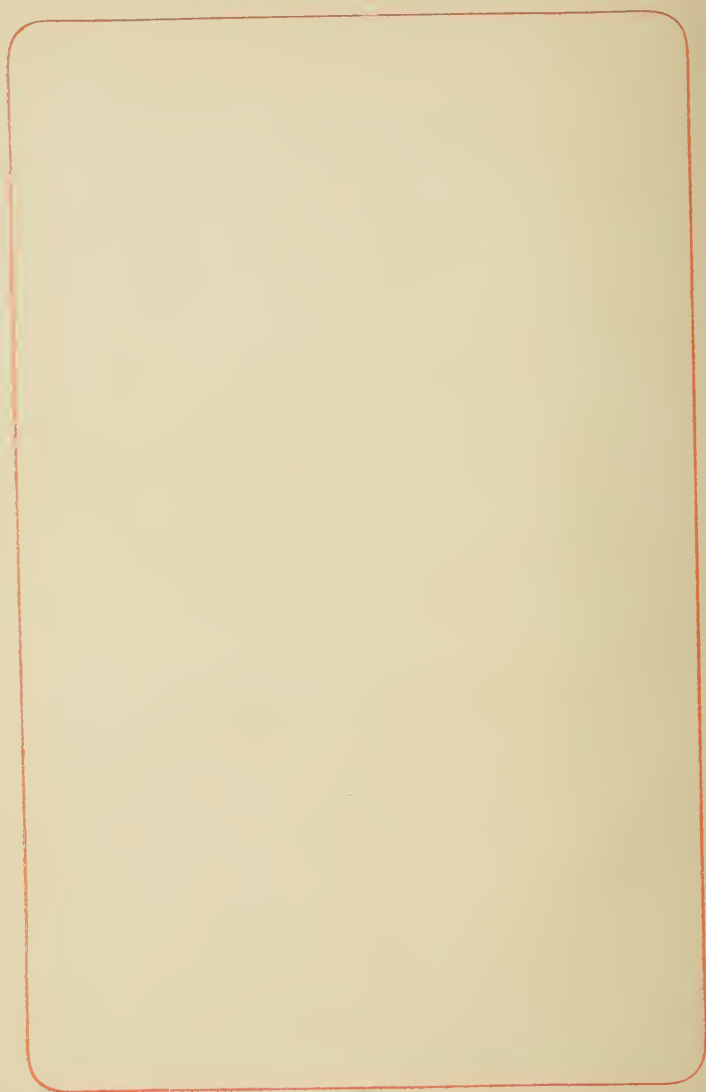

Sc. 2308 / 125
BUDAPEST, 1888.

Budapest, 1888. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája

AJÁNLÁS.

Ezek a levelek — eredetileg kis kör-
nek szánva, most nagyobb közön-
ségre való tekintettel átdolgozva és
bővítve jelennek meg. Céljük most
is az: az olvasás haszna és gyönyörei
mellett megismertetni a könnyű olvas-
mányok hímes takarója alatt lappangó
veszélyeket, — különösen a műveltebb
osztályok ifju hölgyeivel, kik a mulattató
irodalom magányos »társaságában« leg-
többet időznek.

Az eredeti alakon nem változtattam,
— inkább még a címbe is kiírtam, hogy

»hugomhoz« szólnak; ámbár azt szeretném, ha nemcsak »nénéim«, de »öcséim« is találnának bennök valamelyes javukra való szolgálatot.

Budapest, 1888. febr. 10.

I.

*B** januárius 9.*

EDVESEM! Szives leveled nagyobb örömet szerzett nekem, mint teneked az én ajánlókom. Mert hogy a könyvet többre becsüld a csillogó csecsebecsénél, már az sem közönséges leány-logika; hogypedig a könyveket nem asztalod ékesítésére tartod, hanem azért örülsz nekik, mert »szeretsz olvasni« — ez meg éppen dicséretes gondolkodás.

Az időt, mit kötelességeink szabad rendelkezésünkre hagynak, méltóbban és több haszonnal alig értékesíthetnők, mint éppen az olvasás által. Az óra, melyben valamit tanultunk, ha eltűnt is, de nem mult el — mintha semmivé lett volna. Megfelelő értékét birjuk abban, amivel lefolyása alatt szellemünk gazdagodott.

Általán drágának szokás mondani az időt, és az is. Annyit ér mindig, amennyiben értékesítettük; s amennyiben ezt tenni elmulasztók, oly mértékben drága veszteségünk.

Nem rég olvastam valahol idézve egy régi író, kinek mondása szerint az idő annyit ér, mint az Isten; és e különcnek látszó állítása mellé egyszerűen azt az okot illeszti, hogy az időben megszerezhetjük az Isten birását, amire az időn kívül nincsen lehetőség. Egy angol közmondás pedig, mely manap uton-utfélen hangzik, azt tartja, hogy az idő pénz; — és a becslésnek ez utóbbi módja nem kevésbbé jellegzi korunk anyagiás irányzatát, mint az előbbi végtelenül emelkedettebb fölfogását azon kornak, melyből származik. Egyben azonban nyilván megegyeznek: az idő értékét mindenik azzal fejezi ki, amit legtöbbre becsül s amit folyása alatt megszerezni óhajt. Nagyon természetes. Innen van az is, hogy a foglalkozás, melyet kiváló szeretettel üzünk, rendesen biztos következtetést enged szellemi műveltségünk fokára.

Szivesen elhiszem, hogy te nem annyiban becsülöd az időt, amennyiben pénz. Hisz akkor legegyszerűbb volna a könyvekkel való foglalkozást a — könyvkötőkre hagynod. Te szabad óraidnak árán lelkedet akarod eszmékkal, ismeretekkel gazdagítani, szived érzelmeit nemes irányba fejleszteni; amit szűkebbre szorított körödben tarsalgás által el nem érhetsz, azt a könyvekben keresed. A mulandó időt az örökkévalóhoz méred; mert szellemünk és annak minden érdeke — örök.

Nevetségesebb tagadás nem hallatta magát a történelem századaiban, mint az, mely a szellemvilág létezését támadja meg. Minden szofizmájával önmaga ellen bizonyít, — annál igazabban, minél szellemesebb akar lenni a szellemiek tagadásában. Hisz mindenikünk érzi e tagadás czáfolatát saját lelkében.

Igen is; a mi sajátoszerű természetünkben két külön világ ölelkezik rejtelmes bensőséggel: a *szellem* és az *anyag*. A katekizmus egyszerű bölcsesége szerint: az ember testből és lélekből áll.

És ezen tényállásnak megfelelőleg különböző irányban érezzük nyilvánulni szükségleteinket is. Nem csak a test követel ápolást; tudást óhajt az ész, az akarat tárgyat keres vágyainak, és érzelmeinek táplálékot kíván a szív. S gondolod-e, hogy az anyag mindezeket kielégítheti? Bizonyára nem; igényeink két világba nyulnak s kielégítést csak rokon valók érintkezése által nyerhetnek. Valamint a leglángolóbb lelkesedéstől soha meg nem tüzesül a vas, és akármilyen éles elméddel le nem metszheted czérnádról a legkisebb bogot: úgy a szellemet is éhen hagyja minden, ami anyag; szükségei csak saját világából elégíthetők ki, — csak szellemtől fogadhat el idomító, nemesbítő befolyást. És a szellemek ilyen érintkezésének mai napság legjárottabb utja: az *olvasás*.

Tehát méltán dicsérem én, hogy szeretsz olvasni. De te meg miért mentegeted emiatt magadat? ... Nyilván hallottál gáncsoló szavakat is az olvasásról!

Olyan dolog ez, kedvesem, hogy dicsérni is, gáncsolni is lehet, — s éppen ezért nem akarom én a dicséretet csak úgy pusztá kézzel adni. Ha szívesen veszed, elmondom a föltételeit; — remélem, nem lesz unalmas tárgya levelezésünknek. Aki szeret olvasni, olvasson egyszer az olvasásról is.

Annyi már az eddigiekből is világos, hogy az olvasás magában nem cél, hanem csak eszköz; mint ilyen pedig szükségképen azon célnak van alárendelve, amelyre szolgál, s minden tekintetben ahhoz is kell viszonyítva lennie. Ha tehát az olvasásról akarunk értekezni, mindenekelőtt *céljával* kell tisztába jönnünk.

Egy nagytekintélyű tudós az olvasók céljait általán e hármias osztályzatba foglalja: vagy az elmélkedés lelki gyönyörei, — vagy az ékes-szólás tökéletesítése, vagy okszerűbb vezetése ügyeinknek. És te huzom az imént dicsérve említett céloddal melyik osztályba véled, hogy tartozol?

Ne törd rajt a fejedet. Nagyon régen volt az, mikor *Verulámi Baco* ezt az elmés osztályzatot fölállította. Ami a tudósaknak akkor még

eszébe sem jutott, a »nagy közönség,« — ma már hatalommá nőtt. A legtöbben nem azért vesznek ma könyvet kezökbe, hogy annak sorai közt a gondolatok mélységébe szállva keressék a lélektápláló igazságokat; sem az ékesszólás számára nem keresnek benne ragyogó eszméket; sem pedig valamely életpálya föladatainak okszerűbb megoldásához nem kérnek tőle utmutató segítséget. Ugyan mi tehát a céljuk?

»Mulatva okulni« — ez a jelszó, melyben a még valamit kereső nagy közönség várakozásai szinte sztereotip kifejezést nyertek.

És senkinek sem jut eszébe az ilyen számítás jogosultságát kétségbevonni; sőt az általános elismerésnek hangosan szóló bizonyása az »ismeretterjesztő« irodalom, melyet oly hihetetlen bőségben terítenek a nagyközönség asztalára. A szoros értelemben vett *szépirodalom* termékei már majdnem csak ritka delicatesse gyanánt szerepelnek s gyakran a legfantasztikusabb regény is legalább »történeti« czimmal keres nagyobb kelendőiséget.

Részemről sem szándékom az olvasás ilyen céljának jogos vagy jogtalan voltát vitatni. Annyi bizonyos, hogy a legkisebb mértékkel van mérve; de végre is a szerénységgel nem akarok disputálni.

Elismerem inkább, hogy ez a jelszó nemcsak ellenmondást nem foglal magában; de sőt igen sokakra nézve az egyetlen utat jelzi, melyen fölbredt szellemök szükségleteit kielégíthetik. Csak a dolog *mikéntjéről* akarok néhány szót mondani. Mert amily bizonyos, hogy sokféle módon, sokféle tárggyal lehet mulatni: olyan bizonyos az is, hogy *nem minden mulatással jár együtt az okulás.*

Tudom pedig, hogy amazt ezen utóbbi nélkül te sem tartanád méltó céljául az olvasásnak. *Pusztán szórakozás kedvéért* olvasni — hogy az imént idéztem tudósnak szavaival szóljak — nem volna egyéb, mint egy kissé tisztességesebb neme a naplopásnak.

Sőt azt gondolom, nem tartanád — a nagy közönség álláspontjáról sem — túlzottnak a követelést, mely a *mulatás* alatt a mulékony élvezeten túl is keres valamit: az izlés nemesítését; és az *okulás* alatt nem azt érti csupán, hogy az értelem ismeretekben gazdagodjék; hanem hogy az ismeretek utat találjanak az akarat körébe, képezzék a jellemet s helyes irányban megszilárdítsák.

S valóban, ha megkérdenéd azokat, kik az olvasás által mulatva akarnak okulni, — bizonyára ezt a magyarázatot adnák jelszavoknak. De tisztában vannak-e céljok lehetőségének föltételeivel is?

A mulatásnak legelső föltétele a *szép*, melynek hatása kellemes feszültségben tartsa lelkünket; amitől tehát mulatságot várunk, mindenek előtt a szépnek könnyed, megnyerő alakjában kell megjelennie. Ez nem is kérdés. — De kérdés az: vajjon szép-e minden, ami kellemesen érint? — ami tetszésünket megnyeri, nemesíti-e mindig izlésünket is? . . .

Nagyon messze vinne, ha én most itt a jó izlésről, szépségről, ennek föltételeiről stb. ereszténém meg a szót. Hisz közmondássá vált, hogy az izlésről legjobb nem disputálni. — Egyet említek föl csupán, amiben kétségkívül minden józan ítélet egyetért, hogy a *szépség* — hacsak nem akarjuk pusztán esztétikai fogalomul tekinteni, hanem az életben és természetben keressük — *soha sem jöhet számba egymaga*; elválhatatlan társai az *igaz* és *jó*. Ezek nélkül a »szép«
üres forma volna csak; csinált virág, festett arc. S ilyen szépségekkel szemben lehet-e még izlésről beszélni? Talán lehet: hanem ennek az izlésnek *nemesítéséről* — bizonyára nem.

Az üres szépség hatása hiu káprázat lehet csak; sohasem valódi élvezet. Iránytalan, tétova mozgásba hozza a lelket, -- s amiben gyönyörködni vélünk: a fölvert hullámokon játszó képzelem szeszélyeinél nem egyéb. Amint a mozgás elcsendesül s lehül a képzelem: a legjobb esetben

az egészből semmi sem marad; vajmi sokszor meg-
esik azonban, hogy a hullám nagyon is magasra
vert, s míg a partról szennyet és gazt söpört
magával, egy-egy drága gyöngyöt meg kivetett.
Silány gyönyör tehát, vagy éppen veszteség.

És az *okulás*?

Ennek is csak a valódi szépség birja fölté-
teleit; az olyan szépség, mely — mint a nap-
sugár a fényt és meleget — úgy hozza mindig
magával az igazat és a jót. Hatása alatt földerül
a lélek s játszva szedegeti ismereteinek tár-
házába a legbecsesebb igazságokat; és a sziv,
mint hajnalra a virág, gyönyörrel nyílik meg
érintésére, s kelyhébe észrevétlen a jónak illatos
méze gyűlekszik. És ez a szinméz a tisztult világ-
nézet s a vele járó állhatatos jellem.

A lélek kellemes ringása így már nem irány-
talan csapongás többé; inkább azon csöndes
hullám-játékhoz hasonlíthatnám, mely a víz alatti
világ számára a levegőt s ezzel az életet közvetíti.

Igy terjeszt a napsugár derűt és áldást a
természet ölére; így lehet csak értelme annak,
hogy valaki mulatva okuljon. — És ezt a czélt
egyáltalán elérheted-e könyvek által?

Nem akarnám, hogy mindjárt első levelem
is kifáraszson hosszúságával; e kérdéssel tehát
majd jövőre mulassunk.

—

II.

B** januárius 17.

MAJNAPI levelemet kérdéssel végeztem; erre fogok most felelni. Az volt a kérdés: jó helyen keres-e, aki a mulatva oktató társalgás hasznait a könyvektől várja?

Más és más szempontból igen sokféleképen lehetne a könyveket megkülönböztetni. De ha csak azokat vesszük is figyelembe, melyek éppen a szóban forgó célra ajánlkoznak eszközül: oly határozott különbözés mutatkozik köztük, hogy nem szólhatunk róluk egy füst alatt.

Én két osztályba foglalom őket; egyikbe a *szépirodalom termékeit*, bármi néven neveztesse nek, — s a másikba azon irodaloméit sorolom, melynek ajánlatos jelzője: »*ismeretterjesztő*.«

Ezen utóbbi már a nevében kimondja, hogy a szóban lévő célra alkalmas voltához kérdés sem férhet. Azért különbözteti meg magát a »tudományos«-tól névleg is, mert nem a tudósok

számára termel; hanem a nagyközönségnek akarja könnyü szerrel kezére szolgáltatni a tudományos kutatások vívmányait. Az egyes tudományok mélységes folyamát sekélyebb csatornába vonja le, melyekből az előismeretek fáradságos apparátusa nélkül is meríthessünk, — s gondja van reá, hogy a partokon elhintett virágok kellemessé is tegyék az ottvaló időzést. A tápláló, de nehéz falatokat illatos, könnyü lében oldja fel, hogy étvágyat keltsen és gyöngébb gyomor is megbirjon velök. Szóval, az irodalom ezen legifjabb ágának bevallott célja: népszerűsíteni a tudományt; természetes, hogy ezzel együtt el volna érve a nagy közönség célja is: mulatva okulni.

És csakugyan nagy szűkkeblűség volna az enemű törekvéstől megtagadni minden jó sikert, s az ily könyvek olvasását egyáltalán nem ajánlani. Távol vagyok ily szűkkeblűségtől; de viszont oly elfogult rajongó sem vagyok, hogy az ismeretterjesztő iratokban lássam föltalálva a bölcsesség kövét, melynek mig csillogó fényén mulatoz a szem, a kész tudománytól nyomban kitágul az agy.

A tudomány mindig nagy munka drága bére lesz; aki messze akar látni, magas hegyet kell megmásznia. Már ezt a dolgok természete hozza így magával. Aki a kemény szikrázó gyémánttal

nem boldogul, — híg gőzzé eresztve, nem tudom, mi hasznát veheti. Az a hatalmas folyó, csatornakba leeresztve, annyit vesz erejéből, amennyit mélységéből vesztett, — hogy sokszor a leg-egyszerűbb okoskodás csónakja is megfeneklik rajta. Az a könnyű lé sem járja minden hussal, — amint ezt te jobban tudhatod — néha éppen kész betegség lehet.

Ezek után könnyű kitalálnod, mit gondolok. Nem mondom én, hogy azok az »ismeretterjesztő« könyvek és fölolvasások mindig csak üres szalma képében adják az ismereteket. Hivatottak egyes kezéből oly eszközök azok, melyek nem fognak cserben hagyni, ha általok keresed czélotdat. De másrészt a veszélyt sem lehet elhallgatnom, mely a *könnyű szerzésnek* minden téren természetes kísérője.

A fölületes tudás sokszor nagyobb rossz, mint maga a tudatlanság. Ez azon öncsaló és amító helyzet, melyre oly pompásan illik a német szójáték: »*Sein des Scheins, und Schein des Scins.*« — Ime a veszély, melyet jelezni akartam; s melynek igen könnyen áldozatául eshetik az olvasó még akkor is, ha az ismeretterjesztő olvasmány különben kifogástalan. Hátha ez már magában is zavaros! Nem rég olvastam egy »népszerű« csillagászati művet; s bizony nem rajta mult, hogy azt a keveset is agyon nem

világosította bennem, amihez deák koromban szakember módjával juttatott professzorom.

Sokszor a népszerűsítő szerző ügyetlensége az ok, hogy az ismeretterjesztés rosszul gyártott fáklyája csak a ködöt szaporítja; — nem ritkán azonban a hamis tendencziák, kancsal célzatok szándékosan kivetett tőrei teszik kuszálttá az igazság képét. Ám íteld meg magad: lehetséges-e, hogy helyes ismereteket terjeszsen a *természetről* az, kinek fölvilágosító törekvése tulajdonképpen azt akarja veled elhitetni, hogy ami létezik: az anyag és erő — semmi más! — hogy széles e világon nincsen magasabb valóság, mit az ember csodálva imádjon, csak a »szent természet« maga? Vagy várhatod-e, hogy a *történclem* tanulságait hiven közvetítse számodra az, kinek előre megállapított célja: valamely neki nem tetsző kort, osztályt, nemzetet, intézményt, vallást vagy felekezetet befekeztíteni?

Hányszor csapjuk el boszankodva a könyvet vagy ujságot, mely minket magyarokat »ismer-tet« a világgal? — Néha ugyan ott van a tagadhatlan jóakarát a valótlanságok mentegetésére; de vajmi sokszor kilátszik a — lóláb is. Hányszor beszélnek el a jó lelkiismeret nyugodt hangján nyilván való történeti hazugságokat — nem csak a nagy közönségnek, a népszerű tudomány

nevében; hanem még a tanuló ifjúságnak szánt könyvekben is!

Szomoru példákkal igazolhatnám állításomat; de csak egyet említek föl, mely téged is közelebbről fog érdekelni.

Tudod, hogy a mi kedves L. bácsinkhoz hivatalánál fogva sok mindenféle dolgot visz a posta. A mult vakációban történt, hogy egy »a tudomány és fölvilágosodás terjesztésére« akkoriban megindult lapnak több példányát küldötték hozzá »kegyes megtekintés és ajánlás végett.« Persze, hogy sietett nekem is megmutatni. Az első cikk általános frázisokban sok szépet mondott; de miután az egészet átlapoztam, azzal adtam vissza, hogy: e vállalattal ismét az irodalmi szemét szaporodott. — Nem tetszett ez az öreg urnak, ki csak a nagybetűs első cikket olvasta volt. Disputába keveredtünk. Nehéz dolog volt volna minden egyes pontra nézve kézzelfoghatólag igazolni ítéletemet; de szerencsémre volt ott a többi között egy »művelődés-történeti értekezés« is, mely a *spanyol inkvizíció* »borzalmaiért« kemény szavakkal vádolta és el is ítélte a — *jézuitákat*. Ez már oly vastagon hazudott, hogy a legnagyobb jóhiszeműség is megfoghatta. Egy hamarosan kézre kerített világtörténelemből kimutattam, hogy mikor az a *loyolai Ignác*,

ki a jezsuitákat alapította, *még a spanyol föld porában játszott*: már akkor annak a hírhedt főinkvizitornak, Torquemádának, a porait is bajos volt volna összeszedni! — Ej, ej, ez hát nagyot *tévedett*, — mondá a történettudósokat nagyon respektáló L. bácsi. De én csak nem tágitottam az »irodalmi szemét« mellől. Fogadást ajánlottam, hogy ha én néhány higgadtan irt sorban helyre igazítom, amit ő csak tévedésnek tart, az a tudományt terjesztő lap — *nem fogja kiadni*. Fogadott a hihetetlenre, — és nyert a becsületre sokat tartó öreg ur egy kelletlen tapasztalást, melyből megértheted az ő boszankodását is, valahányszor én azt a tiszta, önzetlen tudományt emlegetem, melyből az embernek ingyen küldik az első füzetet . . .

Hiába! az öntudatosan czélul tűzött hazugsághoz csak szándékos tévelygés vezethet.

De elég ennyi. Minthogy ezt az olcsó tudományt nem szándékom levelezésünk folyamán külön választva megbeszélni, azért akartam mindjárt itt bemutatni fényes és sötét oldalát, — ha talán kissé hosszabbra nyulnék is ezáltal levelem, melyben a föltett kérdésre még a másik részről is felelni akarok.

Ez a másik rész a *szeépírodalom*, minden nevü termékeivel. S ha a fönnebbi kérdést most

erre vonatkoztatva ismétlem, habozás nélkül ismétlem az igenlő feleletet is.

»Minden művészet és tudomány, ha őszintén és lélekkel űzzük, hivatásszerűleg életkérdésekkel fog bennünket szembe állítani, s ezeknek megoldásától függ nemcsak a tudomány és művészetek üdvös fejlődése, hanem egyáltalán az egész embernek üdvössége is« — így ír századunk egyik legnagyobb művésze, a nem rég elhalt *Führich*; — és a művészet alatt, amint ezt világosan ki is mondja, érti a költészetet, a szépirodalmat is.

Nagyon téved tehát, ki a szépirodalom műzsáit olyan bohóczoknak tartja, kik csupán az unatkozó lelkek kedvéért verik a kobozt és szövik a meséket. Maradandó hatás a célja a szellem minden művének; és e hatás — ennyit előre is tudhatunk — csak jó vagy rossz lehet. A pusztaszórakozás, ismétlem, méltatlan cél az olvasmányokkal szemben. S ha mégis volna, mely *csak ennek* akarna megfelelni s evégből a jó és rossz között keresne magának valami közömbös helyet: én azt tartózkodás nélkül rossznak mondanam — már csak azon egyszerű okból is, mivel nem jó, s így a rá fordított idő veszteség.

Nem tartom csupán izlés dolgának az állítást, melyet itt a szépirodalmi termékek hatását illetőleg kimondtam, és azért — nehogy azon

gondolatnak engedjek helyet, mintha arra csak-
ugyan nem tudnék más okot is a kárba vesztett
időn kívül,— emlékeztetlek a szóban forgó termé-
kek *forrására*, mely határozottan erkölcsi jellegű.

A szépirodalom műveiben ugyanis az em-
beri lélek — nem az értelem vagy más egyes
tehetség csupán, hanem a *szellemi élet egész köre*
nyilatkozik. Természetökben fekszik tehát, hogy
az erkölcsi törvények iránt bizonyos állást fog-
laljanak. A költészet alkotásai, bármily különböző
alak adjon nekik különböző nevet: lényegben
végre sem egyebek, mint az író benső életének,
érzelmei összes világának költői nyilvánulásai.
Szükségképen — születésöknél fogva — maguk-
kal hozzák tehát azt a jelleget, mely erkölcsi
hatásuk fölött dönt: használnak vagy ártanak,
jók vagy rosszak.

Innen van az is, hogy éppen az ilyen művek
olvasása közelíti meg legjobban a *társalgást*,
melylyel hatásában, eredményében is megegye-
zik. Valóságos társalgás; amily mértékben bírja
a szellemi táplálék lényeges elemeit, a széppel
társult jót és igazat, oly mértékben érezzük
üdvös hatását: — gyönyörködünk és okulunk.

Teljesen alapos tehát e részről is az álta-
lános kérdésre adott felelet. A szépirodalmat
— már magában tekintve is — mint szellemi
életünk hatalmas lendítőjét kell elismernünk.

De talán még világosabban érezzük ez igazságot akkor, ha a méltatáshoz *alanyi* szempontot választunk; ha a szépirodalmi művek hatását saját magunkon figyeljük meg. Míg ezáltal egyrészt elismerő tiszteletünk fog öregbedni; más részről az irányában támasztandó várakozásaink is tisztulni fognak.

Az emberismerő *Stolberg* gróf szavait bocsátom előre. »A tudós bölcselőkkel szemben — írja Schillernek egyik költeménye fölött irt *Gondolataiban* — nem szoktuk elfeledni azon jogunkat, hogy disputálhassunk velök, mielőtt vizsgálódásaik labirintusába követnők őket; de a költő szárnyain vitetni magunkat, hová őt a lelkesülés ragadja, mindenkor készek vagyunk.« Nem így van-e?

Nyugodt, fogékony szívvel elmerülünk egy *költemény* olvasásába. Lelkünk kitágul, új eszméket fogad be, melyekből ismét újak születnek termékenyült ölében. Szívünkön elárad az érzés, édes gyönyörrel figyelünk a zengő harmoniára s meglepetve hallunk új hangokat; oly szívhurok rezzennek föl némaságukból, melyeket csak most veszünk észre, mikor megpendültek — — —

Majd egy *regény* vagy novella köti le figyelmünket. Lelkünk hamar megtalálja benne a személyt — hős legyen bár, vagy mellékes szereplő — kivel magát azonosítja. Néhány nap, vagy egy

par óra alatt átéli annak leírt életét. Vele küzd, vele szenved; vele ünnepli a diadalt, vagy elborulva hajlik a bukó után. Elhatározásait önmagában érzi emelkedni, indító okait elfogadja fontolgatás nélkül. Szenvedélyeinek izgalmas harcza mintha önbenséjében viharzanék: szereti, akit az szeret; gyűlöli, akit az gyűöl. Egy-egy végzetes jelenetnél feszült mohósággal repül a sorokon: mi lesz!? A többiek számára alig van érzése, alig gondolata; annak remél, azt félti csak, akiben éppen önmagának remél, önmagát félti — —

Mily átjáró hatás, mily élénk társalgás! Ha azok az eszmék igazak, ha azok az érzelmek tiszták, ha azok a szunnyadásból fölrezenő hurok valónk nemesebb részei, ha az a belénk olvadott személy méltó példány a követésre: mondhatatlanul sokat nyertünk e társalgás alatt! — És ha nem? . . . Mert hát ez is lehetséges; több mint lehetséges.

»Ha figyelembe vesszük a borzasztó tévedéseket, melyek a sajtó által Európában már eddig támadtak, és a mind inkább elmérgesedő baj haladása után a jövőre következtetünk: könnyű előre látni, mint fognak végre odáig jutni a királyok, hol keserűen kell megbánniok, hogy e félelmes találmánynak országaikba utat nyitottak. Vajha íróink nagyobb része tétlen

maradt volna!« . . És e kemény szavakat nem is valami tulszigoru moralistától halljuk; éppen a szabadelvüek nagymestere: *Rousseau* írta ezeket — jó régen — egy értekezésben, melyet a dijoni akadémia jutalommal tüntetett ki.

S hogy a költőknek is kijusson a szóból, halljad *Petőfit* :

A könyvet szép, de csalfa tündér lakja ;
Ha fölhyitod, megkapja szivedet,
És fölvisz a legragyogóbb csillagra ,
De le nem hoz, — a magasból levet . . .

Kinek volna kedve emelkedését ily álnok tündérekre bizni?

A levelem elején föltett általános kérdésre tehát, amint látod, ilyenformán esett ki a felelet: *igen; de* . . . És ez a kis »de,« mely az emberi tevékenység minden irányában utunkat állja lépten-nyomon, hogy mint egy-egy határdomb, véges természetünkre figyelmeztessen, — ez a kis »de« megkivánja, hogy tovább foglalkozunk vele.

III.

*B** januárius 29.*

rÜLÖK, kedvesem, hogy az eddigiekben előre is egyetértettünk.

Ami az *ujságlapokat* illeti, igaz, hogy nem szóltam róluk különösen; de nem is szükséges. Az időszaki irodalom termékei, amennyiben az előbbi levelemben tárgyalt kérdés szempontja alá vonhatók, nem terjednek túl a megbeszélrt két osztály körén. Tartalmok szerint vagy az egyikbe, vagy a másikba, — legtöbbször pedig mind a kettőbe illenek. Mint a denevér: eleven szül és repül.

Aztán ne félj attól, hogy »túlszigoru« legyek. S mit is értesz te a *túlszigor* alatt? Attól tartasz talán, hogy leveleim egyet-mást veszélyesnek tüntetnek föl, amit végre is meg lehetne engedni, — amint hogy oly sokan nem is találnak bennök kerülni valót? — Lehet, hogy ilyesmit gondoltál. De én azt kérdeem erre: ugyan

veszteni-e valamit az olyan, legjobb esetben is kétésebecsü dolgok mellőzésével? . . . Azonban, elvontan nézve is a kérdést, — bizonyos, hogy az engedékenységgé lejtőjének szélén nincs többé megállapodás; a határvonal oly elmosódott, hogy észrevétlenül túlteszszük magunkat rajta. Aztán meg, ha tárgyunkat illetőleg a *sokaság példáját* kellene mértékül vennünk, akkor okosabb volna egyszerűen ahhoz a sokasághoz utalnom téged is: uszszál velők!

Légy tehát e részről is nyugodt. — Azonban ideje már, hogy dolgunkra térjek.

A czéllal tisztában vagyunk. Azt is tudjuk, hogy az a cél a magános olvasóasztal mellett épp oly jól elérhető, mint a társalgó körökben. »De« — megvannak ennek az utnak is saját veszélyei, éppen úgy — ha nem nagyobb mértékben, mint a társalgásnak.

S ez a pont az, melynél leveleimnek tulajdonképeni föladata kezdődik: *lehetőleg ártalmatlanokká tenni rád nézve ama veszélyeket.*

E föladatot pedig úgy vélem megoldhatni, ha a kerülni való veszélyeket egész valóságukban bemutatom; s ha egyszer azok fenyegető nagyságát komolyan átértetted, akkor hiszem, hogy elégséges lesz a mód is, melyet azok *elkerülésére* ajánlhatok.

Mert az irodalom tengernyi mezején minden veszélyes pontra óvójelt tüzni ki — oly valalat volna, melynek sohasem érnők végét. Nem oly állandó szirtekkel van itt dolgunk, melyekre világító tornyot lehet emelni intő jelül. Az irodalom föltarthatatlanul haladó óriás folyam, melyben, mint a mi szeszélyes Dunánkban, majd itt, majd meg amott csücsül meg egy zátony. — Képlet nélkül szólva: józanul nem lehetne arra vállalkoznom, hogy mindazon könyveket vagy újságokat egyenkint felsoroljam, melyeknek olvasása egy vagy más tekintetből veszélylyel fenyeget; inkább *magukat a veszélyeket akarom megismertetni*, melyeknek természete, mint a lap-pangó zátonyok- és szirteké, akárhol rejtőznek is, — ugyanaz.

Már első levelemben megjegyeztem, hogy az olvasás magában nem cél, csak eszköz, s mint ilyennek, szükségképen az elérendő célhoz kell arányítva lennie. Valamint tehát a célhoz mért arányosságban rejlik a kívánt biztosság: úgy viszont minden, a céltól elhajló, vagy azzal éppen ellenkező irányzat — veszélyt jelent.

Legelőször is egy oly veszélyre akarlak figyelmeztetni, mely nem a rosszul választott olvasmányok részéről támad, hanem a legjobbakkal mellett is lehetetlenné teszi a cél elérését. És ez:

a szertelen mohóság az olvasásban, mely napjainkban valóságos betegséggé nőtt.

Ez a mohóság, már csak mint idővesztő szenvedély is, igen veszélyes. Rabbá tesz, és sokszor legfontosabb kötelességeink teljesítésében akadályoz. S ha csak ezt tenné! De más, sokkal nagyobb — mert maradandó bajnak is rendes forrása.

Hány fiatal leány (hogymásokról itt ne is szóljak) gunnyaszt naphosszat egy-egy »kölcsonvett« gyanus könyv mellett nyíltan, ha teheti; bujkálva, ha másképp nem lehet. Még a munkaszatnánál is minden kedvező pillanatban a varrás fölé kerül a könyv, és míg a tű békében pihen, a kisasszony lelke más világban szállong. A prózai munka és az ideális olvasmány közt össze-vissza zaklatott lélek végre sem képes sem ahhoz, sem ehhez nyugodtan fordulni. Lázás izgatottságában elveszti maga alól a valóság talaját, és e helyett a képzelet tágas régióiban épít magának olyan világot, amelybe beteges abrándjaival éppen beleillik; ahol a napsugár csak harmatgyöngyökön törik meg — sima tó vizén haldokló hatyuk énekelnek, — virulótavas a földön és az égen rózsaszínű felhők . . . Milyen szép!

Csakhogy így vagy amúgy, de az élet mindig talál módot az ilyen légi szépségeket szét-

röppenteni. A holdvilágot nézheti valaki szép fehér kenyérnek, de tejbe bizony sohasem apríthatja. Az élet előbb-utóbb mindenkinek elejbe áll komoly követeléseivel s kijelöli föladatait. S az ábrándozó? . . . Ugy van velök, mint akit ismeretlen vidék keresztutjára aludva vittek: ébred, lát, hall s nem tudja merre induljon; minden lépése tévedés lehet. Ilyenkor aztán rá mondják: az élet csalódásai! — és kész a meghasonlott kedély, mely oktalan keserüséggel variálja Tóth Kálmán versét:

Most tudom már, hogy van hát,
Hogy a harmat: sár, nem több;
Hogy a hattyn: csak nagy lud,
S a szép felhő: piszkos köd

Van azonban a túlzás veszélyének komolyabb oldala is.

A szertelen olvasás mellett szó sem lehet arról, hogy a lélek az olvasottakat magába fölvegye és — megemészsze. Bocsásd meg ezt a köznapi hasonlítást találósága kedvéért s engedd, hogy folytassam. Rágás nélkül a legjobb ételből is betegséget ehetik az ember; azért akinek foga nincs, ugyancsak vigyázva válogat. A mohó olvasónak azonban sem ideje, sem képessége az okos választásra. A legkülönbélebb irányu hírlapok, regények és költeményes anthológiák, filozófia és csillagászat, theológia és politika,

esztétika és statisztika, fizika és história — s tudja káptalan mi még! tarka egymásutánban forognak kezén; legfőlebb még a »népszerű« mellékczimet keresi. Hogy az a sokféle tudomány micsoda viszonyban van egymáshoz, s mindenik külön is minő előismereteket föltételez: ily kicsinyes kérdésekkel hogyan törődjék az, aki »egyetemes műveltségre« törekszik?! Ez a professzorok és iskolások dolga! Ő csak olvas, s marad, ami marad: alaktalan khaosz, melynek szürke kódében egyes banális szólamok, nagyhangú frázisok — mind meg annyi »Schlagwort« — uszkálnak tétova, melyeket éppen különös voltuk mentett meg a beolvadástól. És ezekkel aztán mindig kész előállani; mert utóvégre maga is hiszi, hogy amit ő tud, — az tudomány.

Ismertem egy különben igen derék kisasszonyt, aki egyszer séta közben úgy elém rakta a pedagógiát, hogy lélekzetet is alig vett hozzá. Aztán — hogyan, hogyan sem — a közép-kor akadt nyelvére, melyet hasonló virtuozitással agyonkritizált. Egy fiatal pap itt közbe szólt, — mire aztán ennek gyült meg vele a baja; tartott szegény fejének a többi közt az *egyházjog szarnokságáról* olyan értekezést, hogy Reiffenstuel szörnyet halt volna tőle. Csak az volt szerencsénk, hogy nem igen hagyott időt az ellenvetésekre; a kérdéseket is, mint Csiky Gergely

Harcsa Mihálynéja, azért tette csak, hogy legyen mikre maga felelhessen. Talán te is emlékszel még e kép eredetijére.

Volt egy iskolatársam is, aki csak akkor nem ült ugyan az utolsó padban, mikor a disputa heve elragadta — helyéről; de tudott beszélni derűre-borura mindenről és hatalmasan, mint egy kis Pico de la Mirandola. Csak mikor egy-egy kipöndörített szentenciájánál azt kérdeztem tőle: M. barátom, mit értesz ez alatt? — ez volt a megölő betűje.

És az ilyen példányok száma — férfiak meg nők között is — bizony nem kicsiny. S nevezetes még, hogy senki száján sem forog olyan könnyen ez a szó: *tudomány*, — mint éppen az övékén. Így lehet aztán igaza még *Condillac*nak is, aki észtagadó bölcsekedésében végre eldesperálta magát, mondván: az egész tudomány egy jó *nyelvben* áll.

Valóban nevetségesek az ily Don Quixotte-k, de nem kevésbbé szánandók is. Ugy gázolnak fönнен hadonázva az igazságok gyümölcsös-kertjében, hogy csak azt nem teszik tönkre, ami kezök ügyébe nem került. Saját szellemök minden tudákos gőz mellett étlen sorvadoz, helyes ismeretekre szert nem tehet; és jó nyelvből álló tudományukkal sokszor *mások tapasztalatlan fejét is elcsavarják*.

És itt mutatkozik a szóban forgó bajság legveszélyesebb oldala.

Volt már alkalmam a fölületességről emlékezni; de itt újra ki kell emelnem, mint természetes, elmaradhatlan következményét az olvasási mániának. Sokszor hallhatod a panaszt, hogy századunkban, minden fölvilágosultsága daczára, elvek helyett frázisok, *gondolatok* helyett *szavak* uralkodnak. És e panaszt a mindennapi élet is bőségesen igazolja.

Ritkaság oly »művelt« embert találni, aki valamely szóváltást — eszmecserét — azért utasítana el magától, vagy legalább az ítéletmondástól tartózkodnék, mivel esetleg az illető szakmában nem bir a kellő ismeretekkel. »Egyetemes« műveltségöknél fogva jogosítva érzik magukat mindenhez hozzá szólani; s a legkönnyedébb társalgás közben sokszor a legfontosabb kérdés fölött döntenek, — általános, semmit mondó szólamok után odaitélvén egyiknek az igazság pálmáját; míg a másakra előkelő hangon kimondják, hogy: meghaladott álláspont.

Olcsó diadal; mert valóban nem nagy munka egy ily kurta frázist betéve is elmondani.

De ugyan az ily *művelt* fejekben megfordult-e valaha a gondolat, hogy vannak eszmék, vannak igazságok, melyek szívárványként

ragyognak az emberiség egén, s miként ama fontos diadaliv, mérhetlen magasságukban folytonos közeledésre intenek; de éppen az nyomja rájuk az örök jelleget, hogy *meghaladottakká nem lesznek soha*: valamint a szívárvány alatt el nem haladhat senki. Az a sokat koptatott frázis tehát legfőlebb csak annyiban bír értelemmel, amennyiben azon eszmék és igazságok, melyeket oly könnyen leszólnak vele, — valóban nagyon messze állnak egynémely műveltek mögött; nem mintha valóban meghaladták volna azokat, — hisz még a közelítésre sem tettek komoly kísérletet, — hanem mert háttal fordultak feléjük.

Részlétezhetném még ezt a témát, hisz bővében vagyunk az efféle Schlagwortoknak, és bizony éppen nem nehéz őket az oroszlánbőrből kivetköztetni. De elhagyom; ennyiből is láthatod, mily messze ható veszélylyel jár a mohó, rendszertelen olvasás. Nemcsak a drága időt rabolja el, kötelességeinket szorítja háttérbe; de éppen szellemi életünkben okoz kiszámíthatatlan károkat. Valóságos szellemgyilkolás.

Másrészt pedig a mondottak után az iránt is tisztában lehetsz: mennyi értéket tulajdoníts azon nagy garral hirdetett diadaloknak, melyeket a könnyű fegyverzetű frázis-hősök éppen a legmagasabb igazságok fölött szoktak kivívni!

Hanem talán mindezenem is érdekel téged? —
Részben megengedem; bizonyos azonban, hogy
nemcsak a fölületesség nyavalyájától kell óvni
magunkat; hanem annak *mások részéről eredhető*
befolyása ellen is. — Aztán meg, ha már e leve-
leket többen is fogják olvasni, nem akarok mel-
lőzni olyan dolgokat sem, amik különben tollam-
ban is maradhattak volna.

IV.

*B** februárius 10.*

BBAN vagyok, hogy az olvasás veszélyeit megismertessem veled. A szertelenség következményeit láttad a minap; láttad azt a mániát, mely a tiszta virágkelyhekből is bolondító mérget gyűjt magának. — De ki nem tudja, hogy vannak mérges virágok is, többnyire igen pompásak, — az ember pedig, és legkivált a tapasztalatlan ifjuság, nem méh, hogy méregből is mézet tudjon szűrni!

A következőkben tehát azon veszélyektől akarlak óvni, melyeket az olvasmány tartalma hordozhat magában, — mint a csábítóan nyíló virág az életrontó nedveket.

Egyik újabb magyar regényben olvastam e szép szavakat: »A valódi íróhoz jár enyhülni a fájdalom, a valódi íróhoz jár nemességet tanulni a boldogság. A valódi írótól retteg a bűn, az aljasság, az igazságtalanság, s lelke láng-

pallosának nem állhat ellene, előle el nem rejtőzhetik.«

Hát még azok »az Isten homlokáról pattant szikrák!« — mint Petőfi nevezi a költőket. Zsukofszky, az oroszok Vörösmartyja, oly magasztosan szól ezekről »A költő hivatása« című töredékében, hogy érdemes lesz meghallanod:

Miért én küzdök, nem hír és szerencse,
Hatalmas szárny óhajtok lenni, mely
Rokon szívet tud ég felé emelni;
Hajnalfény lenni — ezt óhajtom én —
A győzelmes nap jöttét hirdető;
Magasztos eszmék csöndes ébresztője,
Igazság ajkán bátorhangu szó;
Sebzett, gyötört lelkeknek enyhülés;
Hűség és ő a templom ajtajánál,
Ki a csodás felsőbb világnak
Föl-föllebbenti pillanatra fátylát,
A földi szem, hogy égi fényben lássa
Az ember-élet magas céljait . . .
A költő nagy, szent küldetése ez!

Hát nem valóságos áldás ily szellemekkel társalkodni?

De nézzük csak az érem másik oldalát is. Minapi levelemben már idéztem *Rousseaut*, kinek nagy szelleme sokszor kivágja magát a ködből, melyet a szenvedélyek és tévesen vett irányzatok vontak köréje, és a szemébe villant igazságot megragadja s bátorsága is van kimondani. Idéz-

tem szavainak így hangzik a folytatása: »Vajha íróink nagyobb része tétlen maradt volna! *jobban állana most a fegyelem és erkölcs, jobban a társadalom békéje, nyugalma.* De az üres frázis-hősök feltolakodnak minden oldalról, hogy észkábitó elméleteikkel *megingassák a hit alapjait, aláaknázzák az erényt*« ... Valóban az ő szavait idézem, amint azok »a tudomány és művészetek befolyásáról« irt s minden különczsége mellett is pályadíjjal koszoruzott értekezésében olvashatók. »Az egyik itt — folytatja tovább — azt vitatja, hogy nincs más Isten, mint maga a világ; a másik, hogy a jó és rossz közti különbség: agyrém« — —

Nos hát ezek? — pedig ezek is írók. Igaz, hogy nem a hivatottak, a valódiak közül; de írók — könyveket irnak és nyomtatnak s azért terjesztik, hogy mennél többen olvassák. Nem valószínűsleges lelki halál ily szellemekkel társalogni?

Azonban ne elégedjünk meg az általánosságokkal; ismerjük meg közelebbről, miben áll a veszély, mely az *ilyen* írók részéről szellemi életünket fenyegeti.

Maradjunk *Rousseau* szavai mellett; az *Emile* szerzőjét senki sem fogja a fölvilágosodással szemben elfogultsággal vádolni. Azt mondta, hogy *megingatják a hit alapjait, aláaknázzák az erényt*. Szónak ugyan nem sok szó;

hanem e kevésben *minden* ki van mondva. Ily támadás legdrágább birtokunkat fenyegeti: azt, ami bennünket az anyagi teremtés összes művei fölé emel.

Könnyü belátni.

Tény, mely természetünkben gyökeredzik, s azért megmásíthatlan, hogy érzelmeink és gondolataink, vágyaink és tetteink, műveltségünk és jellemünk, szóval: összes szellemi életünk ezer irányu nyilatkozásai mind egy központra vonatkoznak szüntelen — vagy úgy, hogy abból, mint fényforrásból kiindulva, sugározzák be életünket; vagy úgy, hogy ellenséges indulattal támadják meg ugyanazt. Az is, ez is — mindenik lehetséges; de az egyik elkerülhetetlen. És ez a mellőzhetetlen, egész valónk fölött határozó pont: a vallás és erkölcs, *Isten és erény*.

Mindaz tehát, ami gondolkozásunknak és életünknek e pontra való vonatkozását befolyásolhatja, kiváló figyelemre méltó; és mindaz, mi e vonatkozást ellenséges indulattá torzíthatná — mindenek fölött kerülendő veszély.

Vallás és erkölcs két 'különböző dolog ugyan; de — valamint a nap fényétől melegét: úgy ezeket sem lehet a valóságban egymástól elválasztani. Itt azonban, beszélgetésünk egyszerűsítése kedvéért, külön választhatjuk őket.

Az olvasasból támadható veszélyt először azon oldalról fogom feltüntetni, mely a *vallásra* vonatkozik; azután nézzük majd a többbit.

Manapság úgy látszik, mintha a vallás elvesztette volna döntő befolyását az életre. Éppen az ugynevezett *műveltek* azok, kik nem igen látszanak érezni szükségét.

A látszat azonban csal.

A vallás sohasem az emberek méltatásától nyeri fontosságát; magában birja. A nehézség törvénye, mely a föld központja felé vonja a testeket, — akkor is sértetlen, ha a lomha követ erőszakkal fölfelé hajítjuk. Bizonyosan le fog esni; — csak hogy ahol különben nyugodott volna, most oda zuzva üt le. — A vallás égbe vonzó befolyását is akadályozhatja bizonyos körülmények áramlata, mely szellemünket természetellenes irányba tereli. De az ily áramlat amilyen erőltetett, oly bizonyosan meg is szűnik. A lélek visszazökken természetes útjára; az ész nyugodt körében tisztábban lát, és amit lat: összezuzott kincseknek romjai. Üres, sivár szív; szomorubb látvány, mint ősi telken az elpusztult hajlék, melynek disztelen magányában gyermekéveink emlékei kísértenek. Ilyenkor aztán az üres házban első vendégül szokott megjelenni a kétségbeesés, — bizonyságul arra, hogy a vallás befolyása szellemi életünkben éppen oly kikerül-

hetetlen, mint az anyagi világban akármelyik természettörvényé.

De ez a befolyás amily kikerülhetetlen, épp oly *egyetemes* is. Minden, mi az embernek, mint embernek — egyénül és társadalomban — tulajdona, hatáskörében áll. Szabadságunkra, szabad tetteinkre nézve legérthetőbben jelzi ezt az imént említettem szoros összefüggés, mely az erkölcsi séget a vallástól gyakorlatilag elválasztani nem engedi (mondok erről talán majd többet is).

Hatása és tekintélye alól nem emanczipálhatja magát teljesen a *tudomány* sem, — bármily merésznek tűnjék is föl némelyek előtt ez állítás; a vallás nélkül ez is szűkölködik. Hiszen már a legelső és legvégső kérdésekre is egyedül a vallás, az isteni kinyilatkoztatás képes feleletet adni. Vagy melyik tudomány ér vissza az idők kezdetéig? mit mondjon az emberi ész azon dolgokról, mik a legelső embert is megelőzték és a legutolsót követni fogják? . . Találgatásokkal pedig be nem érhetjük, mikor eredetünk forrásáról, létünk értékéről, reményeink végső céljáról van szó. — De nemcsak a kezdet és vég homályos pontjain, hanem a közbeeső téren is, melyet az emberiség lépteivel mér meg, — legbiztosabb tájékozó a hit. Midőn a vizsgáló ész igazságok gyöngyét kutatni, leszáll a dolgok mélyére: épp oly kevésbé nélkülözheti

egy pillanatra is a hit fényét, mint a buvárharang merész vállalkozói azt a csőt, mely a föl-sőbb világból az éltető levegőt számunkra közve-títi. Nem is kell erre kiáltóbb bizonyosság, mint ama tévedt nagy szellemek kárba veszett mun-kái, kikről a tudományok története szól.

A vallás befolyása alól nem emanczipálhatja magát a *művészet* sem, saját veszedelme nélkül. »Arra tanított engem a történelem, hogy a val-lás hanyatlásával, nagyban és egészben, a művé-szet hanyatlása mindig karöltve jár. Mindaddig tehát, míg egünkön valamely fényesebb csillag-zat föl nem tűnik, a művészetnek mindaddig a kereszténység napjához kell vonzódnia, ha las-sankint éjbe borulni, vagy alakatlan khaoszba sülyedni nem akar.« Ezt mondja a művészetek-ről szóló munkájához irt előszavában Német-ország egyik kitünősége: *Reichensperger*.

De talán még érdekesebb *Proudhon* nyilat-kozata, ki a művészetről s nevezetesen a *festésről* azt mondja, hogy »kivéve a középkort, mikor a pogányság ellen küzdve, a keresztény spiritualiz-mus (a természetfölötti boldogságért küzdő hal-hatatlan lélek) tolmácsaként szerepelt, azóta egy-általán az erkölcsi romlás, a corruptio szolgálatá-ban állott mindeddig és ma még jobban mint valaha,« — aztán ez állítását olyan példákkal ig-a-zolja, hogy olvasni is elég volt, nem hogy még

leírni volna kedvem. Megjegyzem, hogy ez a Proudhon ugyanaz, ki a világ előtt leginkább mint kemény szociáldemokrata s a kereszténység esküdt ellensége ismeretes; aki azonban a művészettel is, és pedig behatóan, foglalkozott, mint ezt halála után megjelent műve (*Du principe de l'art et de sa destination sociale*) tanúsítja, melynek 255. lapjáról van véve a föntebbi idézet. Idéztem szavaival nem akar ugyan a kereszténységre dicséretet mondani; de a tényt, hogy az elkorcsosodástól a művészetet is csak a vallás befolyása tudja megmenteni, elég érthetően kimondja.

Legegyenesebb és legáltalánosabb azonban a vallás áldásos befolyása — s viszont az ellene fordult törekvés legrombolóbb — *egyéni életünkre* nézve. »A vallás vezérfényül világít elménk előtt, mely oly könnyen megtévelyedik; erős gyámola akaratunknak, mely oly gyakran inog, haboz; biztos-járásu kalauz törekvéseinkben, melyeket a szenvedélyek nagyon is sokszor kizavarnak a helyes irányból.« Miként földünk — mondja ismét egy más író — az ember munkája mellett nem nélkülözheti a napot, mely gondolattal is alig megmért téerekről küldi le tenyészítő, áldó sugárait: lelkünk is amellet, amit a föld nyújt, nem nélkülözheti a természetfölötti világ áldásos hatásait. Az egyén mindig a valláshoz fog for-

dulni, míg a boldogság vagy honol szívében, melynek kielégítését hiába keresi a föld kincsei és élvei között. Szakítsák meg összeköttetéseinket az éggel: a szív, melynek nyugtalan vágyai ott elpihentek, — egét elvesztve s visszautasítatva a föld által, a földi intézmények ellen fordul, hogy ezek fölforgatásában kielégítve lássa igényeit, vagy legalább meghűtve boszuját.

E nagy igazságokat mondó szép szavakhoz valóban nincs mit hozzá adnom; csak az utolsó sorokra akarlak külön is figyelmessé tenni, melyekből könnyen érthető lesz: miért mondhatta *Rousseau*, hogy — »jobban állana a fegyelem és erkölcs, jobban a társadalom békéje, nyugalma.« Igen, a vallás, mely tulajdonképen az egyeseket illeti, ezekben és ezek által visszahat a *társadalmi egészre* is.

De meddig beszélek még erről? Hisz elég lett volna egyszerűen rámutatnom a kereszténység isteni eredetére, alapításának történetére: nincsen ok, mely ezeknél nyomósabban bizonyítaná, hogy nem lehet annak a legfölségesebbnél kisebb hivatása!

Neked, elhiszem, elég lett volna ennyit mondanom, hogy teljes nagyságában tudd méltányolni a veszélyt, mely lelkünk legdrágább tulajdonát fenyegeti; hogy minden figyelemmel óvakodjál az olyan olvasmányoktól, melyek szellemvilágod

legfőbenjáróbb vonatkozásait tudnak megrontani. De mivel jól ismerem, gyakor tapasztalás után ismerem a társadalmunk művelt köreiben dívó könnyű gondolkozást, éppen és leginkább ezen kérdés körül, — felejtém szinte, hogy kihez beszélek, s ösztönszerűleg oda irányult gondom, hogy minél több oldalról világítsam meg azt az igazságot, melyet sem tulságosan ajánlani, sem értékén fölül becsülni nem lehet.

Hanem hát valóban főnforog-e a veszély, melytől én oly buzgólkodva óvlak? vagy elég ok-e egy embernek — ha Rousseau is — általános vádja, hogy meghuzzuk a vészharangot?

Az első kérdés minden természetessége mellett is, meglepő volna olyannak részéről, aki korunk legolvasottabb irodalmi termékeivel általában és közelebbről ismerős. De én most azokra gondolok inkább, kiknek részéről az ilyen kérdés egészen jogosult, s azért nem is akarok rá adós maradni a felelettel. — Ami pedig a tekintélyeket illeti, ha csak ezekkel akarnám a dolgot elvégeztetni, — hidd el, kedvesem, az egy Rousseau helyett egész sereget idézhettem volna, akiknek vádló szava talán még élesebben hangzik.

De nézzünk körül magunk.

Tudod, hogy ez a szó: *vallás*, többet is, kevesebbet is jelenthet. Jelentheti bizonyos elméleti és gyakorlati *igazságok összegét*, melyek a

hitnek képezik tárgyát. De jelentheti ugyanazon igazságokat, amint ezek az egyes emberek lelkébe átültelve, az egyhitűek kisebb-nagyobb társaságának — *egyháznak, felekezetnek* — képezik alapját; tehát külső alakot öltenek s mint ilyenek, kilépve az elméletek köréből, a gyakorlati élet terén érvényesítik befolyásukat.

Noha azonban ezt a kétféle jelentést így elméletben joggal lehet megkülönböztetni, — teljesen lehetetlen ily megkülönböztetés az *életben*: mert amint látod, az utóbbi értelemben vett vallás — mondjuk: egyház vagy felekezet — egészen magában foglalja az elsőt, s viszont az előbbi nélkülözhetetlen alapját képezi az utóbbinak. És így mind az, amit imént a vallásról mondtam, egyaránt illeti azt, akármelyik értelemben vesszük is. Aki tehát előkelő megvetéssel lenézi a vallásosságot; aki megtámadja a saját társadalmi alakjában nyilatkozó vallást, gunyolva ez vagy amaz egyház intézményeit: épp oly veszélylyel fenyeget, mint aki egyenesen tagadja, vagy eltorzítja a vallási igazságokat.

Ezek után, kérdem, mit tartasz az olyan írókról, kik hőseiket úgy szerepeltetik végig az életben, mintha sem Isten az égben, sem a földön templom nem volna? És ez a szándékos ignorálás talán még a kisebb rossz; mert rendesen még kevesebb köszönet van benne, mikor egyik vagy

másik szereplőnek vallásos oldaláról is mutatják a képét. Ha a regényben vagy novellában egy eselszövő, alattomos, szivtelen jellemre van szükség, ennek személyesítője bizonyosan sokat jár templomba; böjtöl és imádkozik s a legkenetesebb frázisokban beszél. De hogy aztán az ilyent, *mint aljas képmutatót*, megbélyegeznék, eszökbe sem jut; ha nem mondják is, legalább úgy sejtetik, mintha az efféle jelenség egészen természetes volna.

Mindenki érzi, hogy az ilyen jellem már maga is megtestesült guny a vallásra nézve. Hát mikor az író kendőzetlenül gunyolja a vallásos családok jámbor szokásait, — nyilván nevetségesnek tűnneti föl ez vagy ama vallás gyakorlatát? — Pedig az ilyeneknek száma sem kevés. A vallástól legtávolabb eső tárgyhoz is oly sima ügyességgel tudják oda fűzni vallásgunyoló megjegyzéseiket, hogy az olvasónak alig juthat eszébe utána gondolni: ha van-e csakugyan a tárgyban azoknak valami alapjuk? Regényésutleírás, novella és költemény egyre-másra szolgáltatják nekik a csupa »keresetlen« alkalmakat. S ami még sajnosabb, hogy legkitűnőbb íróink sem mindenkor tartják e silány fogást méltóságuk alattinak. Hogy csak futólag említsek egy példát (mert nem szívesen példázgatok) — országosan ünnepelt és legszelebb körökben olvasott regényírónk nem átal-

lotta egyik nagyszabásu regényében a katholikuskusok istentiszteletét menthetetlen frivolitással csuffá tenni, szembetűnő erőltetéssel közbe szővén egy botrányos parodiát, mely a zsoltárokból bordalokat csinál és a *mindenható* (omnipotens) Istenhez szóló imákat a *részeges* (vomipotens, közelebbről illetlenség nélkül nem is jelezhető) Bacchushoz czimezi stb.

A komoly olvasót, ha elég edzett erkölcsi érzékkel bir, az ilyesmi csak megbotránkoztatja; a frivol nagyot nevet rajta s talán meg is tanulja; és a gyöngék? . . . A guny mindig igen éles fegyver, a gyöngé lélek éppen nem bírja el; ösztönszerűleg menekül nyilai elől — s elhagyja az állást, megtagadja az elvet, melyre azokat irányulni látja.

Ime a veszély, mely e részről fenyegeti azokat, kiknek van még félteni valójuk; és én nem tudnám eldönteni: vajjon az ily gúnyolódók nem tesznek-e több kárt a lelkekben, mint azok, kik egyenesen vagy kerülő utakon magát az Istent támadják meg. — —

Mert még ilyenek is vannak! Most azonban már nem jut számukra hely; majd a jövő levélben bemutatom őket.

V.

*B** februárius 23.*

ULTKORI levelem végén adott ígéretem
kelletlen társaságba vezet; az olyan
írókról, illetőleg irataikról kell szólanom,
akik egyenesen vagy kerülő utakon az
Istenben való hitet, minden vallásnak
alapját támadják meg. Az ilyeneket az egész
világ *atheusoknak* nevezi, ami magyarul annyi,
mint *istentagadó*.

Hogy merő általánosságokban ne legyek
kénytelen mozogni, *három fajtáját* különböz-
tetem meg az atheusoknak. Az *elsőbe* azok tar-
toznak, kik ha nem is tagadják az Istent szóval,
de egyenesen megtagadják tetteikkel: úgy élnek,
mintha Isten nem is léteznék. Hogy vannak ilyen
gyakorlati atheusok, fájdalom, nem is kérdés; de
most ezekkel semmi dolgunk, — csak az életben
óvakodjunk tőlük.

A *második fajtát* azok képeznék, akik bensőleg meg lévén győződve az Istenben való hit alaptalanságáról, e meggyőződésüket minden módon igazolni s másokkal is elismertetni iparkodnak. Hogy vannak-e vagy voltak-e ilyenek is? — ami azt a benső *meggyőződést* illeti — igen okos emberek után mondom, hogy — alig.

Valóban nehéz is elgondolni, hogy ha valakinek csakugyan őszinte meggyőződése, hogy nincs Isten: mit érdekli őt akkor másoknak eltérő hite? Hiszen ha Isten nincs, akkor nincs érzékfölötti rend, nincs értelme e szónak sem: igazság; és így egészen közömbös dolog, akár igaznak tartja valaki az Isten létezését, akár nem. Már pedig tény, hogy az ily bölcselő vagy elméleti atheusok jobb végre érdemes buzgalommal erőlködnek nemcsak a maguk gondolkozását igazolni, hanem még inkább a másokét is ahoz idomítani.

De ha az a »meggyőződés« ily buzgalom mellett érthetetlen, — annál könnyebben megmagyarázható e kapacitáló buzgóság maga, az emlegetett meggyőződés nélkül. Azért ezen szempontból nem is lehet kétségbe vonni, hogy lehetnek ily *elméleti atheusok*: sőt vannak is oly bizonyosan, amily kétségtelen, hogy annak az előbb jeleztem gyakorlati fajtának számosak az ő képviselői.

Hiszen onnan kerülnek ők ide!

Aminek tudata valakire nézve elviselhetlen teher, igen érthető, ha legalább *tagadással* iparkodik menekülni tőle. — Az a vallástalanság azonban, mely ily nyílt istentagadással lép föl, éppen ez által elveszti veszélyességét mindazokra nézve, akik még teljesen agyonművelve nincsenek. Azért elég is volt róla ennyit mondanom.

Van azonban az atheusoknak még egy *harmadik fajtája* is, melyet az előbbiek egyikéhez sem lehet fogni. Nem tudnék ugyan egy szóban nevet találni számukra; de a valóságban könnyen megismerheted őket. Gondolj csak a régi pogányokra: nem tagadták ezek, hogy van Isten, inkább többet is vallottak, mint kellett volna; de mikor Isten helyére a bálványokat emelték, éppen ezzel megtagadták az igaz Istent, — és ily értelemben voltak istentagadók.

Hanem mit akarok én itt ezzel? Talán csak a mythológiát akarom veszélyesnek deklarálni vallásos hitedre nézve? Ezt ugyan nem; mi az ókori népek hitregéiben, amint ezek némely könyvekben leírvák, veszélyes lehet, arról különben sem itt volna helyén szólanom. De azt hiszed talán, hogy a régi pogánysággal az atheusok ezen harmadik faja is kiveszett? Csalódnál. Kő vagy ércz bálványokat, mint a régiek, nem imádnak ugyan többé; de azért, amit ők Istennek nevez-

nek, éppen oly távol áll az igaz Istentől, mint a régi pogányság mesébe való hősei.

Azokat értem itt, akik megtartják a szavakat, de *hamis fogalmakat* csempésznek alajok; akik egyre-mást Istenről és gondviselésről, mindenhatóról és örökkévalóról beszélnek; de hogy kit vagy mit értének e szavak alatt? — csak kevésnek van bátorsága *egyszerre és egyenesen* kimondani. Azok nagy száma képezi ma az atheusok harmadik faját, akik *keresztény nevek alatt új kiadásban akarnák forgalomba hozni a régi pogányságot*; akiknek Hiszekegyét legvilágosabban bevallotta Göthe, Lavaterhez irt levelében: »az örök kimeríthetlenül teremő szent természet az Isten, és ezt az Istent kiki saját magában imádja« . . .

És ez az istenes istentelenség, vagy istentelen istenesség az, melynek örvényei minél rejtettebbek, annál veszélyesebbek is.

Ne gondold, kedvesem, hogy képzelt rémeket rajzolok eléd. Még csak azon filozofusokra sem akarok hivatkozni, kik egy pár század óta — mintha csaka saját fülöket akarnák megharapni — oly kinosan vajudnak egy-egy új rendszer föltalálásával, mely szerint a kereszténység Istenét le lehetne valahogy az ő egéből »gondolkozni.« Nem feledem, hogy a szépirodalomról s általában

a nagy közönségre számított olvasmányokról beszélek.

Szomoru jele az időknek, de való igaz, hogy az utolsó két század ferde bölcseletének nyomai az irodalom minden irányán ott sötétlenek. Nem is akarok itt arról emlékezni, hogy a »szakszerű« tudomány mily állást foglal el e tekintetben; elég csak annyit mondanom, hogy innen-tul már a tudósságnak épp oly divatos ismertető jele lesz az atheuszkodás, mint akár a pápaszem. — De sokkal gonoszabb, hogy azok is, kikkel — mint *Stolberg* mondá — nem szoktunk disputálni, mielőtt rájok biznók magunkat, azok is lelkökbe szítták és átszűrlik műveikbe a leplezett isten-tagadás mérgét.

»Alig találkozunk irodalmunkban jelentékenyebb munkással, ki a pozitív, (értsd: keresztény) vallással nem szakított volna.« — Sietek hozzá tenni, hogy e megdöbbentő szavak egyenesen az újabb német irodalmat illetik, — s aki e szomoru ítéletet kimondta (ide írom: *Gervinus*, *Neuere Gesch. der poet. National-Litteratur der Deutschen* II. 329. l.) nem maradt adós a bizonyítással sem. Éppen a legünnepeltebb kitünőségek szolgáltatják neki a legsajnálatosabb adatokat. Kezdi *Lessing*, folytatja »az emberiség virága« *Herder*; még zsenialisabb *Schiller*, — és mindeniknél »elfogulatlanabb« *Göthe*, aki egyebek

közt ékes versekben mondja el, hogy sok gyűlöletes dolgot képes ő türelemmel győzni; — négy van csupán, amiktől irtózik, mint a mérges kigyóktól:

»És ez a négy: a dohány, hagyma, poloska, *kercszt.*« —

Vagy talán ez nem is tartozik ide? Habár, legalább külsőleg, nagyban fejlődő irodalmunk mind jobban leszorítja is olvasó asztalainkról a német termékeket, — tény, hogy művelt közönségünk igen tetemes része most is ezekkel él. Tehát már csak ezért sem volt fölösleges megemlíteni.

Szivesen kimondom, hogy Gervinusnak fon-
tebbi ítéletét éppen nem merném saját nemzeti irodalmunkra oly *általánosan* alkalmazni. De ha meggondoljuk egyrészt a szomszéd nemzet hatalmas irodalmának elmaradhatlan befolyását a mienkre; s hozzá még a távolabbi (ha ugyan a szellemi közlekedés távolságot ismerne) *Franciaország* minden irányban túlcsapongó irodalmának nagyon is érezhető hatását; és ha látjuk másrészt azt a bőven jövedelmező »hazafias« buzgalmat, melylyel a könyvgyártók amaz irodalmaknak éppen legüszögösebb termékeit a mienkbe egyenesen átültetik, hogy mint a kölcsönkönyvtárak legkeresettebb czikkjei, a közönség minden rétegében elterjedjenek: ily tény-

allással szemben igazán nem tudom, ki vonhatná még kétségbe, hogy a vallásos lélek legdrágább kincsét, szellemi életünk központját, valóban komoly veszélyekkel fenyegeti e réven is a gondtalanul üzött olvasás.

Igen szeretnéni én, ha nem volna igaz; — de figyelemmel kísérve újabb-keletü irodalmunkat, lehetetlen eltagadnom, hogy a természetimadás, az ugynevezett *pantheizmus* kényelmes filozófiája, mely az összes *mindenséget* tekinti Istenül, — durvább vagy finomabb alakjában — iróink igen nagy részének hitvallása lett. Hogy is mondta Rousseau? Mintha csak minálunk írná ma, amit száz évvel ezelőtt irt a maga hazájában: »ez itt azt vitatja, hogy nincs más Isten, mint maga a világ« . . .

Ki hogy vitatja? mellékes kérdés; annyi bizonyos, hogy a pantheizmus, amily hamis fogalmakat ad az Istenről, épp oly lehetetlenné teszi az *embernek* helyes felfogását is. Mert ha az — akár anyagilag, akár eszményileg fölfogott — *mindenség* az Isten, akkor kifogástalan igaz azon további allítás is, hogy az istenség legtökéletesebb megjelenése, alakulása az ember, — vagyis mint Göthe mondá, hogy mindenki önmagában találja és imádja az Istent. Ha pedig ez így van, akkor az ember szó szerinti értelemben *független*; tetteiről nem számolhat felsőbb hatalomnak:

törvényről beszélni képtelenség; célja, rendeltetése saját lételében határozódik: magasabb, a föld határain túl fekvő célra utalni sértés, balgaság....

Hogy tetszik neked az ilyen Isten — világ — vagy ember? . . Pedig ha valaki a hamis filozófától tanulta világnézetét, — ha nem mondja is el ily körmön fonva az előbb leirt következeseket, talán öntudatában sincs tisztában velök, — de hatásuk elől kitérnie lehetetlen. Szükségképen lerontja magában az Isten helyes fogalmát, és helyére az *istenített ember* bálványát emeli. És ha az a valaki éppen író, igen természetes, hogy műveiben is saját világnézetét érvényesíti.

Meglehet, édes hugom, hogy veled együtt sokan csodálkozva olvassák ezeket. Arra gondolnak, hogy eddigi olvasmányaik közül egy sem mondta azt nekik, hogy: »nincs Isten a látható mindenségén kívül,« vagy hogy: »az ember az istenség legtökéletesebb alakulása.« — Elhiszem; de ezen nincs mit csodálkozni. Azok az elvek, így kereken kimondva, sokkal ridegebbek, hogysen a szofizmak enyve nélkül a »természeténél fogva keresztény« lélekhez tudnának tapadni; aki tehát kimondja őket, önkéntelenül érzi a bizonyítás szükségét. Ilyen munkára pedig csak a filozofusok vállalkozhatnak; a regényírónak ez nem lehet föladata.

De mégis — ott vannak a tudomány népszerűsítői; ezek a filozofia mélységes folyamát is le tudják vezetni könnyen hozzáférhető csatornába. Sokféle módjuk van hozzá. A példázgatást ugysem kerülhetem el; ime egy éppen a kezem ügyében van, bemutatom.

Egy velin papiroson mérsékelt szellemet affektáló nagy napilapunk *tárczaczkék*ben foglalkozik az emberiség vallásos eszméivel. Izetlen volna a szerencsétlennek eszejárását követnünk; csak egy mondatát írom ide, mely az egész kereszténységet irigyleni való nyugalommal kivégzi, mondván: »A megváltás még nincs bevégezve; az emberi fantázia csak segíteni akart rettentő küzdelmén, midőn a megváltás mythosát alkotá, — s ha jól megfontoljuk az emberiség évezredes szenvedéseit, nem fogunk csodálkozni, hogy oly könnyen belenyugodott önámításába; nem fogunk ezen pszichológiai igazságból keletkezett megváltási eszme mythosi burokján nevetni.«

Mennyi bebizonyított tudomány! — s mily nemes türelem! Tehetné, — de nem akar a keresztény valláson nevetni; megelégszik azzal, hogy az ócska vasak leltárában a »mythosok« rovatába beiktatta. Mert hogy a »mythosi burok« alatt nem mást ért, mint a megváltásnak az evangéliumokban elbeszélt történetét, — mondanom is fölösleges. Az a »pszichológiai igazság« pedig

a jónak és rossznak örökös küzdelme az emberben; amely küzdelemnek tagadhatlan létezéséből épp oly irigylendő tudománynyal származtatja itt a megváltás eszméjét, valamint a megelőző cikkben leszármaztatta belőle az ördögnek nevezett »phantomot.«

Mit szólsz hozzá? Az bizonyos, hogy következtelenséget nem vethetsz szemére. A *pantheismus embere*, az istenség legtökéletesebb alakulása, honnan is várna megváltót? — De tulajdonképpen nem is szorul rá; s ha mégis ott van hitében a »megváltási eszme,« az csak mind ideiglenes »önámítás« magyarázható, melyben az »évezredes szenvedések« között szívesen megnyugszik, míg ki nem ábrándítja belőle a — tudomány.

Sokkal simább uton juttatnak azonban e szomorú kiábránduláshoz azok a modern atheisták, kik regényt, novellát vagy szindarabot írnak. *Ezek a teoriát egyszerűen átviszik az életbe:* úgy szerepeltetik az embert, a regény, novella stb. hőst, — elveiben és cselekvéseiben — amint éppen az ő világnézetöknek megfelel.

S hogy mit várhat egyáltalán ily világnézetűl a vallás, az eddigiek után könnyen elgondolható; noha első pillanatra különösnek látszik, hogy az Isten fogalmának kiforgatása után még vallásról legyen szó.

Tény azonban, (mit egyébiránt multkori levelem után könnyű megértened) hogy az ilyen írók műveiben is rendesen ott szerepel a vallás. Hisz csak nem rég konstatalta *Strauss* Dávid, korunk egyik leghirhedtebb atheusa, (ki azóta mar oda költözött, szegény, ahol a hit tudássá válik), hogy »az ember végre sem lehet el religio nélkül!« — azért ő, ki a látható mindenséget, az »univerzumot« választá Istenül, következetesen az anyagimádó pantheizmust, vagyis — amint maga kereken kimondja, a *materializmust* ajánlja »az előrehaladt emberiség vallásául.«

Jön aztán egy másik korifeusa a modern tudománynak — ki nem ismerné *Hartmann* nevét? — Jó sokáig minden ujság róla beszélt, »az öntudatlan bölcsészetének« szerzőjéről, ki legujabb könyvecskéjében (*Die Selbstzersetzung des Christenthums stb.* — ezt talán még nem fordítottak magyarra) éppen oly következetesen, mint *Strauss*, a szerinte elavult kereszténység helyett az *eszményi, ideális pantheizmust* állítja föl, mint »a jövő egyedül lehetséges vallását«; miután ő is mindjárt az I. fejezetben kimondta, hogy vallásra mindenkor szüksége van az emberiségnek. — Az már aztán magától értetődik, hogy akinek milyen az Istene, olyan a vallása, — csak a név marad mindig ugyanaz.

De nemcsak nem mellőzik, aminthogy nem is mellőzhetik teljesen a vallást; hanem — ami igazán meglepő lehetne — nagyon is sokat foglalkoznak vele. Mintha csak valami buzgó hitvédő iratát olvasná az ember, oly sűrűn találkozunk műveikben »vallást« illatozó frázisokkal. Minden lehető változatban zengedezik, hogy a »tisztá, földi salaktól ment religio« az emberiség szent öröksége — a sziv egyedül boldogító hőlcészete — az egyeseknek sérthetetlen, tiszteletet követelő kincse, — és a többi. De emellett sokszor ugyanazon lapon a legfrivolabb, sőt rágalmozó gunynyal »tisztogatják« majd az egyik, majd a másik felekezet vallását.

Néha kissé tovább is mennek az őszinteségben, mint talán maguk is akarnák. Ime ismét egy példa, melyet a bálványozásig ünnepelt *Hugo Victor* szolgáltat, s nem is én fordítom le, hanem a magyar fordításból idézem.

A párisi munkásokhoz beszél: »A keresztény husvét helyébe népies husvétet teszünk. A monarchia meghalt, de az ország él . . . Egy embernek a pap általi koronáztatása helyébe Isten, az igazság legfőbb alkotója, egy nemzetnek az ipar általi koronázását léptette« — stb. stb. Nos, nemde csinos program? Monarchia helyett: ország; keresztények helyett: nép; valas helyett: ipar — folytassuk! Halhatatlan lélek

helyett: földolgozandó anyag; erény helyett: munka; mennyország helyett: kényelem és élvezet, — és a pokol? Erről rendesen megfelelkeznek; pedig ez is van: az ő programjok szerint az a testi-lelki tönk, melyre a szegény munkás nepet juttatják, — a valóságban pedig az, hol az istentelen ámítók és ki tudja hány áldozatuk az örökkévalóságot fogják tölteni.

A megtévedt szellemeket csak sajnálni lehet, noha befolyásuk veszélyességén a kiszámított rosszakarat hiánya mitsém változtat. De annál nagyobb megvetésre méltók azon farizeusok, kiknek minden ájtatoskodásuk mellett egész eljárásukon fölismerhető a vallásirtó törekvés fekete jellege.

Tudják ugyanis, érzik, hogy a vallást egyenesen megtámadni — legalább is igen kétes vállalat. Még az aluszékonyabb lelkeket is észreterítené. Azért helyezik külön magaslatra a »tisztá vallást«, melyet kiki szive szerint köveszen, — és míg ennek kenetes frázisokkal bókólnak, az alatt az egyik és másik felekezet vallását annál biztosabban vélik ostromolhatni, minél bizonyosabbnak látszik, hogy amit az egyik ellen írnak, az emberi gyöngeségnél fogva — legalább a másíknak hívei közt megtalálja pártolóit.

Nemde ügyes taktika? És ez ügyességet csak azon találékonyság mulja még fölül, melylyel

a semminél is üresebb »tiszta vallás« felekezetének is nevet tudtak adni, megcsinálván fából azt a vaskarikát, mely mint »*felckezelettség*,« egyik legujabb jelszó gyanánt forog szájról-szájra.

Nyílt örvényektől a könnyelműek is szoktak óvakodni; de ahol a mélységet sűrű hinarfödi, melyen — mint az üde réten — virágok is mosolyognak: ott a szerencsétlenség mindig gyakoribb. Innen van, hogy a vallástalanság, mely vallásos szóvirágokkal himzett lepel alatt kisért, minden más veszéllynél — veszélyesebb.

VI.

*B** márczius 14.*

Erolsó két levelemben iparkodtam teljes valóságában föltüntetni az olvasásból támadható veszélyt, amennyiben az a hitet s egyáltalán életünk vallásos vonatkozásait fenyegeti. Ha e pont körül messzebb is terjeszkedtem, mint talán e levelek keretébe illenék, — mentségül szolgál egyrészt a tárgynak oly gyakran félreismert fontossága; másrészt pedig azon körülmény, hogy a mondottak után annál rövidebbre foghatom megjegyzéseimet a következőkben, midőn azon veszélynek az *erkölcsiség* ellen irányult oldaláról szólok.

Hisz éppen a vallásos hit képezi minden erkölcsiségnek alapját! Ahol tehát ez az alap veszélyeztetve van, ott az erkölcs sem lehet biztonságban. Ami azt megingatja, menten romba dönti ezt.

Mióta az emberiség erkölcsöt és erényeket méltán becsülni képes, sohasem jutott eszébe

senkinek e szoros összefüggés sérthetetlenségén kételkedni. Korunkat illeti az a gyanus dicsőség, hogy már az erkölcsnek a vallástól való elválasztását, sőt teljes függetlenítését halljuk hangoztatni. Természetes, hogy a külföldi gyümölcsöt buzgón árulja a mi irodalmunk is.

Maga az emberiség közérzése hangosan tiltakozik ily fölfogás ellen. Ki is hallott valaha istentelen, vallástalan — és mégis erkölcsös emberről?! — De mindennek daczára a szavakon kapkodó félműveltség lehetővé tette, hogy e magában képtelen fölfogás, elhagyva a filozofusok műhelyét — kész kicsinált dolog gyanánt kerüljön forgalomba, mint a tudomány új vivmánya: *»a morál minden religiótól független!«*

Nem elég tehát, egyszerűen képtelenségére utalnom ezen elvnek, mely az imént hangsúlyoztam szoros összefüggést kereken tagadja; az utóbb említett körülmény megkívánja, hogy azt a képtelenséget néhány megjegyzéssel illusztráljam.

Arról persze szó sem lehet, hogy én itt hosszas erkölcsbölcseleti fejtegetésekbe ereszkedjem; de nincs is erre szükség. Hisz nem az a föladat, hogy ama vadonat új frázis ellenében felfödözzük a való igazságot, — ott él az minden egészséges lélek öntudatában; és sok fényes elme elvégezte már azt a munkát is, hogy a tudo-

mány buvárkészletével bejárva ezen igazság mélyeit, az emberésznek az istenség örök langjanál gyújtott szövétnekével megvilágosította annak *alapjait* is.

Vannak elvek és állítások, melyeknek — egyéb értékek hiján — csak a komoly »tudományos« hang szerez tekintélyt a jóhiszemű emberek előtt; holott sokszor csak a legközelebbi következményeket kell a tudós köpenyből kibontani, és a józan ész fegyverzetlen szemmel is azonnal látja a tiszta — hazugságot.

Vegyük csak közelebbről szemügyre következményeit ama tudományos vivmánynak, mely a morált minden religiótól függetlennek deklarálja. »Borzasztó ez elv a maga *gyakorlati értelmében*; oly borzasztó, hogy — *jelentésének teljes átirítése mellett* — az emberi nem iránt való pokoli gyűlölet kivántatott hozzá, annak kimondásától vissza nem rettenni. E néhány szóban olyan forradalom elve van kifejezve, melynél pusztítóbbat gondolni sem lehet. Elv, mely az egyes embernek a sivár vigasztalanságot és kétségbeesést, a társadalomnak életforrásai teljes elapasztását s a biztos erkölcsi éhhalált helyezi kilátásba.« — Keményen vádoló szavak, de igazat mondók.

Aki az erkölcsiséget nem tartja egészen *üres szónak*, az mindennek előtt a jó és rossz közti

különbséget kénytelen elismerni, — azon megfelelő *kötelezettséggel*, hogy a rosszat kerülni, a jót követni kell.

Ez a különbség mindenekelőtt szilárd alapot föltételez, mely egy pillanatra sem ingadozik, ha a csökönyös akarat azon kérdéssel tamad ellene: *miért* jó ez, — rossz az? — De hol és miben fogja e szilárd alapot föltalálni az, aki lelkéből kitagadta vagy kizavarni engedte az Isten helyes fogalmát? Mert ha a jó *nem azért* jó, mert megegyezik az Isten akaratával; és a rossz *nem azért* rossz, mert azzal ellenkezik, — akkor csak egy a bizonyos, hogy: a jó és rossz közti különbség szóbeszéd, — agyrém.

Amaz erkölcsi kötelezettség pedig, mely a jó és rossz közti különbség természetes következése, — bizonyos törvényekben nyilatkozik, melyek cselekvésünk elé szabják a jót és óvnak a rossztól. De, kérdem ismét, honnan tanulja ismerni ezen törvényeket az, kinek vallása nincsen? vagy olyant affektál, mely annak csak nevét bitorolja? . .

Azt mondjak: az erkölcsi törvény az embernek szívébe van írva! — Szent igaz; az erkölcsi-ség legfő törvényeit kiki lelkében viseli, — azért nincs teljes mentség senki számára. De az is igaz ám, hogy abba a szívbe utólagosan még sok más

íródott, mi által az eredeti írás is olyan kuszálttá lett, hogy nagyon bajos az olvasása!

Azonban, ha ettől el is tekintünk, ha az a törvény minden lélekben és minden egyes esetre még oly világosan hangzanék is: hol van a *szen-tesítése*? . . .

Mert mindenki tudja, hogy bármely törvény a szabadakaratú emberekre hatásos csak úgy lehet, ha illetékes hatalom szentesítette: érdemleges *jutalmat* kötvén megtartásához, és megszegéséhez éppen olyan *büntetést*. Aki tehát ezt a szentesítést Isten kezéből elfogadni nem akarja, az kénytelen ismét az emberre hivatkozni. És így is tesznek. Az embernek erkölcsi természete elég kezesség ama törvénynek szentsége mellett! — azt mondják. Csakhogy ez már frázisnak is izetlen. Ki is fogná mindig — *akkor is, ha nehezére esik* — megtartani az olyan törvényt, *melynek egész tekintélye végre is csak jó magától függ?*

»Ott van a lelkiismeret!» — Igaz; már t. i. ahol van és szóhoz juthat. Azonban a legérzékenyebb lelkiismeret is magában csak olyan hatóság, mely hozhat ugyan ítéletet, *de végrehajtó hatalommal nem bír*; — az olyan ítélet pedig, mely végrehajtatni nem fog, senkinek sem okoz nyughatatlanságot. A lelkiismeret »mardosó szava» csak arra nézve bírhat értelemmel,

ki abban Istennek, mint az erkölcsi törvény szentesítőjének, fenyegető szavát ismeri el.

Ha tehát igaz, hogy a morál Istentől, valástól független, akkor az erkölcsi törvényről hiányzik a szentesítés; — és ezzel meg van nyitva az ut, melyen a legromlottabb szív vágyai is szabadon kereshetik teljesedésöket. Rend, törvény, jog és igazság helyett azon egy elv érvényesül, melyet *Spinoza* egész arcátlanul hirdetett: »szabad minden, ami lehetséges, és erkölcsileg jó minden, ami kellemes!« — Hát nem a legpusztítóbb forradalom van ezzel kimondva — minden téren? . .

Ha a »független morál« elve igaz, akkor az erény hősei minden, a tulvilág igazlító bírójába vetett reményökről, mely őket az élet félreismerésével vagy éppen gunyjaivalszemben kitartásra, sőt áldozatokra lelkesítette, — mondjanak le örökre. És a gyöngék, kik az erény vonzó képét bukásaikban sem feledték; — a szerencsétlenek, kiket rossz példa, csábító alkalom rántott le a tiszta lelkiismeret verőfényes légköréből: ne is gondoljanak vissza! a megbánás jutalma kinevetetés; hiába is fáradnának: semmi sincs, mi a gyarló áldozatot fölsegítse, támogassa, — mondjanak le örökre! — Lehet-e emberre még ennél *sivárabb vigasztalanság*, kétségbeejtőbb gondolat? . .

És végre, — mert senki sem meri tagadni, hogy a társadalomnak életforrásai a teljesített kötelmek és a jogtisztelet; hogy

Minden országnak támasza, talpköve

A tiszta erkölcs: — ám képzeljen tehát magának, aki tud, olyan társadalmat, mely a »független morál« elve mellett a fölbomlást, az erkölcsi éhhalált elkerülheti.

Ime kedvesem, a »minden religiótól független morál« elve — az ígért rövidség ellenére ugyan elég bőven, de a tárgy fontosságához képest csak némileg — illusztrálva. Azok a keményen vádoló szavak csakugyan igazat mondanak.

Őszinte lelkedben — mintha látnám — önkéntelen föltolul itt a kérdés: minő gonoszság vihetett embert annyira, hogy ily valótlan s emellett oly kiszámíthatatlan rombolásra képes elvet fölállítson? . . Minden esetre *»jelentésének teljes átértése mellett«* az emberi nem iránt való pokoli gyűlölet kívántatik hozzá. De éppen azért nem is merném ráfogni senkire, hogy *tudva és akarva* — tudva amit mond, és akarva a kimondott elv minden következményeit — képes lett volna valaha kimondani.

Az igazság örök érvénye rendesen a következményekben boszulja meg magát a ferde bölcselkedés »vivmányain.«

A szóban forgó elvnek is megvan a maga története. S talán kíváncsi is vagy e történetre, — de meg én sem szeretnék méltatlan ítélet okozója lenni; azért a rövidség ismételt kockáztatásával is — nem bánom, — próbáljunk megint egy kissé filozofálni. A részletek fejtegetéséről ugyan itt is le kell mondanom, mert a modern filozofia nyelvén bajosan értenők meg egymást; a dolog lényege azonban elég egyszerű arra, hogy röviden is megkísérthessem leírását.

Az utóbbi idők bölcselete — nevezetesen *Kant* óta, kinek valóban óriás szelleménél csak tévedései nagyobbak — különös szeretettel foglalkozott az *elvont gondolkodással*, aminek megfelelő tehetség bennünk a »tiszta ész«; emellett persze szükséges a »gyakorlati ész« is, mely az élrevalóság mestere. *Kant* híres könyveit — a *tiszta észről*, meg a *gyakorlati észről* — nem szokás ugyan olvasni; fejfájást okoznak még a filozofusnak is, — de legalább névleg emlegetni a bon ton-hoz tartozik a salonokban is. És az általa kitalált megkülönböztetés kényelmessége mellett még kimerítőnek is látszik. E szerint eszes természetünk egyik oldalát teszi a *tiszta ész*, mely gondolkodik, ítél és csinálja az igazságokat, — a másikat pedig a *gyakorlati ész*, mely cselekvésünket szabályozza; amaz *értelmi*, ez pedig *erkölcsi* törvényhozó. Amiből aztán vilá-

gosan következik, hogy mind a kettőnek törvényei egyenesen *eszes természetünkben* birják összes tekintélyöket, tehát a gyakorlati ész erkölcsi törvényei is abban találják *kötelező erejük alapját, szentesítésöket*. Ha pedig így van, akkor mind az, aki eszes természetéről le nem mond — erről pedig senki sem mond le — joggal beszélhet erkölcsiségről; követelheti magának az *erkölcsös* jelzöt, — legyen bár *vallása* akármilyen, vagy éppen *semmi*!

És nézd, ezzel már kész az uj morál elmélete. Még csak egy alkalmas frázisba kellett önteni az egészet, hogy a publikum is élhessen vele; megcsinálódott tehát az elv: a morál minden religiótól független!

Ezzel azonban még nincs vége a történetnek. Azok a tudós urak, kik ott a filozófia magas hegyén megindították a követ, aligha sejtették: meddig gurul — hol áll meg? —

Ha az erkölcsi törvény az ember eszes természetében birja végső alapját, szentesítését: akkor cselekvésére nézve nemcsak elégséges irányadót talál mindenki saját »gyakorlati eszében,« hanem *ezen kívül más erkölcsi törvényhozót el sem is ismerhet!* És ez nagy szó. Annyit tesz, hogy: »a *keresztény erkölcsstan*, minthogy az emberen kívül álló, fölsőbb törvényhozó iránti engedelmisségen alapul, *határozottan erkölcs-*

telen, melyet a modern műveltség el nem fogadhat« ...

Nem én gurítottam idáig a követ; nem én hoztam le ezt a végső következtetést; ugyanaz a híres berlini tudós, *Hartmann*, akit már a multkori levelemben említettem, nemcsak világosan kimondja föntebbi szavaival; de tüzetesen is fejtegeti ugyanott idéztem munkájának harmadik fejezetében.

No's, édes hugom, hogy tetszenek neked ezek a bölcsek? Gondolom, elég volt az ő főztükből ennyi. És én mindezek után teljes erejében ismételhetem a levelem elején mondott állítást, hogy minden, ami vallásos hitünkre veszélyes, veszélyt hoz az erkölcsi életünkre is.

Lehet azonban a vallás *látszólagos megkerülésével* is az erkölcs ellen támadni, s azért nem maradhatok az általános óvás mellett. Szükséges, hogy kissé közelebbről is föltüntessem különféle módjait a veszélynek, amint a szépirodalom s általán a nagy közönség elé szánt művekben keríti áldozatait; noha egy keretben részletes képét adni az egésznek, éppen az ő kimeríthetetlen változatossága miatt nem lehet.

Igen természetes, hogy általában itt is azon álláspont határoz, melyet az író a *vallás irányában* elfoglal. Csalódnál azonban, ha akár ezen álláspont meghatározását, akár az arra támasz-

kodó *erkölcsi elvek nyílt bevallását* keresnéd műveikben. A nagy közönség írói »nem moralizálnak.« Ők az életet festik az élet számára — így mondják.

De hát igazán nem moralizálnak? Hihetetlen; hisz az embernek minden tette, szava érzése és gondolata — erkölcsi mérték alá esik! S mi képezi a regény, novella, költemény stb. tartalmát, mint tettek, szavak, érzelmek és gondolatok? — és pedig nem is csak úgy elvontan előadva; hanem a költött jellemek szereplésében a gyakorlatiság színével és hatásával fölruházva! Ha megütik az erkölcsiség mértékét: erkölcsileg jók; ha nem: erkölcsileg rosszak; az első esetben épít az író, a másodikban ront.

Vajjon igaz-e tehát, hogy ők nem moralizálnak? — Sőt mondhatnám sokkal hatékonyabban moralizálnak, mint a pap a szószéken, — régi igazság lévén, hogy a szó indít, hanem a példák vonzanak.

A moralizálás persze mindig olyan, amilyen a filozofálás; vagyis — mint előbb mondtam — azon állásponttól függ, melyet az író a vallás irányában elfoglal.

Azok a könnyü-vérü gunyolódók, kikről IV. levellem vége felé emlékeztem, épp oly könnyü-vérüen bánnak el az erkölcsiséggel is. Kedvencz alakjaik: az erkölcsre sokat tartó mama vagy

viragjába fonnyadt nagynéne, ki az ő örökös moráljával majd kiállhatatlan, majd nevetséges, de mindig pedáns; a valláshoz ragaszkodó, erényes ember, ki minden tettevel azt árulja el, hogy korlatolt-eszü, bigott, mindig kész balek; — míg egy másik sima képpel mindenkinek becsületet, erkölcsöt ajánlgat, maga meg éppen az által boldogul, hogy ellenkezőleg cselekszik stb.

A pantheizmus hivei — akár anyagimádók, akár idealisták — az erkölcsiségről még csak helyes fogalommal sem birhatnak. Hogyan is? hisz ehhez mindenek előtt szent és igazságos Istenre volna szükségök; *ilyen* pedig csak a kereszténység *személyes* Istene lehet. — Ők tehát, ahol éppen az erkölcsiségről beszélnek, úgy beszélnek, mint a multkori levelemben mutogattam (hogya is mondta Rousseau? — »azt vitatják, hogy a jó és rossz közti különbség agyréni«; — mikor pedig nem beszélnek róla, akkor személyeik megfelelő cselekvése beszél.

Egy nő, kit a becsületes emberek gyalázatosnak mondanának, fényes, szívet-lelket meghódító szerepet visz, mint a hűségnek s önfeláldozó anyai szeretetnek ragyogó példája — a nevét is megmondhatnám, melyet egy mostanában fölkapott regényben visel.

De minek szaporítsam a példákat? Nem akarom, hogy az ilyen jellemekkel megismerked-

jél. Ha azt mondom, hogy az író elveinek megfelelő szerepet visznek a költött történetekben: ennél rosszabbat már nem is lehetne felőlük mondani.

Hanem mégis, — egy példát még; igen tanulságos, nem is igen régen történt. — A Kisfaludy-Társaság költői beszélyre tűzött volt ki pályadijat. Az »Eljátszott szerelem« című pályamunkát némely költészeti jelességei miatt megdicsérte a bíráló bizottság; de jutalomra nem ajánlotta, »mert az egész mű egy beteges, túlszigázott életnézet és erkölcsstan szüleménye.« Erre egyik tekintélyes lapunk irodalmi referense ilyen kérdéssel támad a pályabírákra: »vajjon versben írt erkölcsstanra vagy költői beszélyre tűzte-e ki a tarsaság a pályadijat?« mert — szerinte — az adott bírálat csak az első esetben volna elfogadható. Tehát mikor költői beszélyt ír az ember, akkor az erkölcsstanhoz semmi köze! A bírálók dolga pedig: megvizsgálni, érdekes-e a mese, hangzatos-e a nyelv, jól csengenek-e a rímek és a versek ép lábakon lejtenek-e? — s ha igen, neki a babért! — Ime a független morál az irodalmi gyakorlatban.

Zsukoffszky, kiről levelezésünk kezdetén emlékeztem, egész értekezést írt »a költészet erkölcsi hasznairól,« melyben egyebek közt azt mondja: »Minden olvasónak joga van a költői

múben nemcsak a művészt, hanem az *embert* is szigorú birálatra fogni. *Faj az olyan költőnek, ki az erkölcsbirót nem tartja éppen annyi tekintetre méltónak, mint a kritikust!*» . . . És a franczia regényekről, melyeknek lajstromát pedig akkor még *Zola* botrányai nem undokították, így ír egyik levelében: »Ha olvassa az ember ezen régényeket, eliszonyodik nemcsak elkölcs-telen tartalmukon, hanem szerzőik erkölcs-telenségén is« . .

Boldog Isten! mily korlátolt ész lehetett ez a Zsukoffszky! . . Ha nem tudnók, hogy csak néhány évtized előtt halt meg, azt vélné az ember, hogy a »sötét középkorból« beszél; s ha nem volt volna királyfiak nevelője, császárok barátja és ellenfelei szerint is »a legnemesebb, legtisztább jellem« — még tán azt is ráfoghatnák, hogy valami »obscurus barát« volt . . .

VII.

*B** márczius 26.*

MNYIT emlegettem utóbbi leveleimben Istent, vallást, erkölcsiséget, hogy talán már olyasmit is gondoltál, édes hugom, mintha én szerintem csak a Schmid Krisztof iratait vagy legfőlebb olyan regényeket lehetne veszély nélkül olvasni, melyekben az apa lépten-nyomon komoly leczkéket tart a fiának, és a leányoknak mindig csak a nagymama vagy az éltes gouvernante morálpredikációit kell hallgatniok — míg utoljára valamennyien kolostorba mennek; vagy ha éppen lakodalommal végződnék a dolog, abból is legfőlebb az eskető pap kenetes beszédét élvezheti a nyájas olvasó — —

Pedig eszem ágában sincs az ilyesmi.

Hogy a szépirodalom nem templomi szószék, a honnan szigorú erkölcsi predikációkat vár a publikum, azt mindenki tudja. Én is tudom. De ha az író már előre függetleníti magát minden erkölcsi törvénytől: várhatjuk-e akkor még

józanon, hogy azok az eszmék, melyeket lel-
künkbe olt, mindenkor igazak; azok a szunnya-
dásból fölrezzentett hurok valónk nemesebb
részei; — hogy azok a belénk olvadó jellemek
méltó példányok lesznek a követésre? . .

Oly társaságra, melyben a selyembe öltö-
zött romlottság, a finom és durva érzékiség,
nőrablás, párbaj és öngyilkosság nemcsak foly-
tonos beszéd tárgyát képezik; hanem *a legvon-
zóbb egyéniségek tetteiben forognak szem előtt*:
ily társaságra, mely anya volna képes⁺ rábizni
leányát? S vajjon más-e az a társaság, mely a
független morál elve szerint irt könyvekben él
és mozog? Nem! sőt sokkal rosszabb. Mert az
olvasó lelke az ily társaságban *egyedül van*. —
még csak azok tekintete sem ellenőrzi, akiknek
befolyása különben ébren tartaná; és így álmo-
dozva, észrevétlen kerül hatalmába azon varázs-
nak, mely a bűnt — ha nem is mindig széppé —
de mindig vonzóvá teszi.

Azon kiváló gonddal alakított személyeket,
kik az ily társaságokban rendszerint a főszere-
peket viszik, — mondtam már, hogy nem is
lehetne itt közelebbről jellemeznem. Csak azt
akarom megjegyezni, hogy nem csupán az olyan
szereplők hatása lehet ám veszélyes, kiket az
életben közönséges gonosztevőknek tartanánk,
míg itt a regényhős nimbusában forognak előt-

tünk; nem is csupán azon »önálló szellemeké,« kik szóval és tettel bizonyítják, mennyire fölül emelkedtek holmi »vallási és társadalmi előítéleteken«: hanem azoké is, kik merő ártatlan s mégis sokszor egész életünkre döntő — apró hibákat lopnak szívünkbe. Például az olyan »infádni való« szőke-fürtű, sötét-szemű angyalfejecskék, melyekben tótágast áll minden okos fogalom; — de annyi a szellem az ő kedves gonoszságaikban, szeszélyeikben annyi az ellenallhatatlanság, hogy lehetetlen nem szeretni őket és — meg nem kívánni szerepöket.

Hanem talán én sem tudom »a szépet kellőleg megkülönböztetni a jótól?« — mint a minap egy kritikában olvastam. Mert nem ritkaság olyanokkal is találkozni, kik némely irodalmi terméket maguk sem tartanak ugyan »erkölcsi tekintetben« egészen kifogástalannak, hanem azért mégis olvassák: tisztán csak avégből, hogy költői szépségeikben gyönyörködjenek, saját szépérzéköket műveljék stb.

Hidd el kedvesem, az ilyen okoskodás vagy *nem őszinte*, — vagy igen fonák, ha valóban különbséget akar találni abban: remek-mivű arany serlegből vagy hitvány sár bögréből issza-e a mérget?

S még nagyobb fonákság azt hinni, hogy éppen a »költői szépségek« közül oly könnyű

kivalogatni és ártalmatlanokká tenni a mérges virágokat! Hisz éppen az ily sajnos tökéletes-ségű művek szerzőiről áll az általában, amit *Menzel* Götheről mondott: »Nagy mértékben birja ő azon talentumot, hogy az olvasót büntársává tenni, akaratának beleegyezését kicsikarni tudja. Kezében a talizmán, melylyel a szívet kormányozza. Mindig és mindenütt kellemes elbeszélő. Nem tudunk menekülni az édes kéj elől, melylyel egész valónkat fogva tartja, s egyenes ellenkezőjére csábít mindannak, amit különben hittünk és éreztünk. Álljon bár a bűn, az aljasság még oly világosan szemünk előtt: ő kényszerít, hogy együtt vétkezzünk vele, együtt gyönyörködjünk az aljasságban; — és sohasem tudunk tőle megválni azon szégyen érzete nélkül, hogy egy-egy pillanatra legalább megfellebbeztünk magunkról.«

De mit tartsunk még az ilyen talentumról, ha látjuk, hogy nemcsak az olvasót, hanem még magát az Istent is büntársává akarja tenni?

Ne rázd a fejedet, kedvesem, valót beszélek.

Könnyen belátható dolog, hogy az a határozatlan valami, az az »universum« vagy »szent természet« — mit a pantheizmus és a vele járó független morál hívei, mikor komolyan akarnak beszélni, az Isten neve alatt értenek, — már magában sem alkalmas arra, hogy az életben

szerepeljen. Aztán meg hiába! nem is lehet oly könnyű szerrel kiirtani az emberek lelkéből azt az »előítéletet,« hogy az Istent nem csak önmagukban, nem is e világban; hanem önmaguk és az egész világ fölött gondolják. Azért ama talentumos uraknak rendesen van egy más, *személyes* Istenök is, kivel a regények, novellák, szindarabok stb. meséiben igen megható szerepet szoktak játszani. Olyan Isten ez, aki ha az igazi volna, sohasem kellene az utolsó ítélettől tartanunk. Egy bizonyos valaki ott a felhők fölött, ki az ő magas messzeségében szabadjára ereszti a világ folyását, s még kevésbbé jut eszébe birói szigorral kutatni, mi van az egyesek szívében. Valami »kegyes istenség,« kinek jóformán nincs is egyéb tulajdonsága, mint az a kimondhatatlan *szeretet*, melyet oly szentimentális áhitattal emlegetnek az ő tisztelői. »Egy barátságos keleti emir, kinek ósz szakállán folyton a meghatottság könyei permeteznek, s kezében zöldelő nádszál a kormánypálca, hogy valamiképen kárt ne okozzon senkinek« . . .

Aki az általam jelzett írók műveivel akármi czélból foglalkozott, könnyen ráismerhet erre a jóságos emirre. — Vagy más-e az az »Isten,« kit a talentumos Göthe magyar fordító oly épületes viszonyban tüntetnek föl az ifju *Werther*-re? . . . Azon Isten, ki oly résztvevő szeretettel hallgatja

vegig a beteglelkű ifju esztelen kesergéseit, s utoljára még a kereszténységtől is dispenzálja: mert hisz csak azok tartoznak az Isten fiának nyájához, kiket az atya neki adott, — de Werther tudja, »neki az ő szive mondja,« hogy őt az atya magának tartotta meg, — s tárt karokkal várja, mint öngyilkost is. S nem ugyanazon áldott-természetű emirt — csakhogy *Götting* minőségben — lépteti-e föl ismét Göthe s vele az ő magyar fordítói »Faust«-ban, mint »Mater gloriosát«? aki a konok bűnöst annyi aljasság, csábítás, hűtlenség után üdvözítő mosolylyal inti föl az égbe!

»Az én Istenem (persze megint csak arra az áldott emirre gondolhatsz) a szeretet törvényei szerint ítél, nem a haragé szerint« — ezzel vigasztalja egyik híres regényünk hőse, egy hitehagyott szerzetes a »feleségét.« — Még a »Hölgyek Lantjában« is találkozhatol vele; mert az az édes Isten, akihez *Irene* az ő *Leveleiben* oly érzékenyen fohászkodik, leirván ezt a keserves életet, »melynek legnagyobb értéke abban áll, hogy amikor akarunk, akkor válhatunk meg tőle«: ki más lehetne, mint az a könyes szakallu emir? Igen, igen! mert a kereszténység Istene nem érzélgést, hanem jóban tevékeny életet követel híveitől; és a bűnöst ítélettel, a gyáva öngyilkost kárhoyattal várja.

S végtére, hogy még *imakönyvek* is legyen ama nádszállal kormányzó kegyes istenség tisztelőinek, azt is irt már régen egy finom atheista (Zschokke), mely azóta különféle kiadásokban — természetesen magyarul is — szolgál a rideg kereszténységtől borzadó »művelteknek,« hogy az édes-mézes érzelmek földagadt hullámain ringathassák olvadozó lelköket az »*Íhlat óráiban.*«

De nem részletezek tovább. Összefoglalom a kérdést: mi a gyakorlati eredmény, melyet az ilyen olvasmányok az ifju lelkekben szükségképen létrehoznak?

Hogy egy természetimádónak ömlengéseit olvasva, senki sem fogja rögtön hazugságnak deklarálni a Hiszekegyet; hogy az olvasó, akár az istenség gloriájával övezve látta maga elé állítva az embert, akár a tudományosan rá bizonyított gorilla-atyafisággal ölelkezve — nem fogja azonnal ünnepélyesen visszavonni keresztiségi fogadalmát; hogy az akármily vonzó színekkel festett »érdekes« kalandot nem fogja az olvasó maga is megkísérteni; hogy a pisztoly dörrenését hallván, mely az érzékeny Werther keserveinek oly üdvöztető véget vetett, nem fog azonnal ő is neki keseredve karabélyt tölteni — és így tovább: ez mind igaz

lehet.* De hogy mindig lesznek pillanatok, mikor a legjobban nevelt fiatalok is »megfeledkeznek magukról« — ez már bizonyos.

S vajjon mi történik az ily önfeledt pillanatok alatt?

A szívben megmozdulnak holmi apró kis szörnyetegek — a fejletlen rossz hajlamok — s mozgásuk mintha kellemes csiklandozás volna csupán; holott egymás után kezdik kiturni az utmutató oszlopokat, melyeket kötelmeink tudata akarataink elé tűzött volt. A lélek észrevétlenül lazul, őrszemeit álmadozó kéj hálózza be, mindig gyéresebb és gyöngébb lesz a lelkiismeret szava, míg végre *egészen elhallgat*, vagy éppen új, egészen mást mondó nyelvet cserél; és akkor azok

* U. i. Nem vonom vissza: igaz lehet. Hanem hogy az ellenkező sem lehetetlen, példák bizonyítják. Csak kettőt említek. Talán hallottad is — annak idején sokat beszéltek róla nálunk is — hogyan került *Hartmann* filozófiája a törvényszék elé: egy fiatal ember agyonlőtte magát, s mikor rátaláltak, egyik kezében a pisztoly, másikban *Hartmann* könyve volt... Régebbi történet, de nagyon tanulságos a másik is, egy előkelő nemes ifjunak az esete, ki mint joghallgató a brünni egyetemen 1834. április 5. szintén pisztolylyal vetett véget életének. Az anyagilag és szellemileg gazdagon megáldott ifjut szerencsétlen olvasmányai kergették a vigasztalan halálba — »a kétségbeesés költészete.« Maga írja le szomorú útját a papirjai közt talált *naplóban*, mely két évvel halála után nyomtatva is megjelent »*Carl von Hohenhausen*« czim alatt. Braunschweigan 1830.

a kis szörnyetegnek bátran nőhetnek: otthon vannak, urrá lettek.

Ime a kéjelmies ut, melyen a vigyázatlan lelkeket selejtes olvasmányaik iszonyu biztossággal vezetik el a lelkiismeretlenség halálos sivatagjába. Az ut sokszor rövidebb, de a vége mindig ugyanaz: a lélek aléltsága, erkölcsi tönk. És ez a vég olyan kezdetet jelent, melynek a folytatása beláthatatlan . . .

Tudom, hogy nemcsak az én, — de bárki egyesnek szava, ha még oly erős is, az áramlatot jobb irányba térelni nem fogja. De mégis — mert hiszem, hogy előtted legalább nem lesz szavam egészen szultalan — kimondom itt azon meggyőződésemet, hogy, habár sok más tényező közremunkált, mindenek fölött a nagy közönségben (akár akarva, akár akaratlanul) pusztító irodalmat — első sorban az ő selejtes regényeivel, melyek már az ifjúkort megmérgezik — terheli a felelősség társodalmunk azon szomorú állapotaért, melyet a családok földult szentélye, a gyakoriságuk mellett is »meglepő« leleplezések, csalások és sikkasztások, s végül az apa-, gyermek- és öngyilkosságok statisztikája illusztrál.

Nagyon is komoly hangba mentem át; de nem csoda. Aki nem ajakán, hanem szívében hordozza hazája szeretetét, lehetetlen annak el nem komolyodnia, látva a pusztítást, melyet a destruk-

tiv irodalom éppen a nemzet törzsén és gyökerein okoz. Mert mi sors vár a tölgyre, ha »benne termő férgek erős gyökerét megőrlik«? . . . Sok panasz hallatszik a »mai fiatalság« ellen, — és a könnyü tréfa, mit az elméskedők közbe vegyítenek, nem tudja feledtetni a panasz komoly okait. Láttam, nem egyet láttam magam is az imént leirt uton arra a halálos sivatagra térni, — és most e gondolatok közt felujuló emlékek fájva kérdi: visszajönnek-e? . .

Talán visszajöttek, — talán visszajönnek. Hisz a *férfinak*, kit az élet nyílt tengerén sokkal több veszély fenyeget, kinek hitét a kevély tudomány, erkölcsét a csábító függetlenség nagyon is közletről ostromolják, biztató révet nyitott a világ gondviselője: a *keresztény család szentélyében*, hol amit elvesztett, újra föllelheti, és biztosíthatja félteni valóját. A vihar még nem hajó-rés, az eltévedés még nem halál. Ama csendes révben behegednek a mult sebei, és öléből biztos irányba indul a jövő: *ha ez áldott révnek hű öre, ha e szentélynek méltó papja — a nő.*

Félelmes bókot, nagy felelősséggel járó igazságot mondok én nektek: nem a férfi a teremtés koronája; ott járt ez már, méltósággal emelve fejét a hatalmába adott állatok fölé, — és a teremtés nagy művében Isten jósága hiányt látott még . . .

A történelem beszél a férfiak nagy tetteiről; de e tettek mögött az élesebb szem ott látja mindig a nők csöndes hatalmát. A nő erényein egy világ épül — és hibái világokat rontanak. Vagy nem egy világ-e az ember-szív? s nem egész világ-e egy-egy család? — És ha érezzük szivünkben Isten ajándékait: a *hitet*, mely eligazít az életnek egymást keresztező utjain; a *reményt*, mely nem engedi, hogy hivatásunk nehéz munkáját a napok vékony sikeréhez mérjük; a *szereetet*, mely osztatlan jót élvezni nem tud, mely csak a család, a haza, az emberiség közjavában becsüli a magáét; — ha érezzük ez égi erőket lüktetni szivünk dobogásában és a hála megkérdi, hogy Isten után kit áldjunk érte: nem az édes anyá ölébe vezetnek-e vissza emlékeink? . . .

Igen, annak az áldott szentélynek papja a nő, kit nem a hervatag szépség, hanem a lélek malasztos ereje avat föl; kinek nem elvei vannak, hanem vallása; nem nagyvilági routineja, hanem keresztény erényei; kinél a rang és műveltség hideg ragyogását is a mélyen vallásos kedély melege hatja át; első tanítója — állandó példája — földi őrangyala a vallásosságnak!

És ha igaz az, mit egy előbbi levelemben a vallásnak egyetemes és kikerülhetetlen befolyásáról mondtam, úgy az egyénre, mint a társadalomra nézve: ám akkor ítélj meg magad,

mekkora az a felelősség, mely a női hivatást így magasztossá teszi! Itéld meg magad, mit vesztett az a nő — és mi veszett el benne — kit akár a »fölvilágosult« nevelés, akár utóbb a válogatatlan olvasmányok ama halálos sivatagra vittek... Kérd elő vívmányait: mit nyert vele, hogy megtanult disputálni és elfelejtett imádkozni? — hogy szellemességével feltűnik a társaságokban, és az otthon szűk körében semmi sem áldja jelenlétét? — hogy műértőleg tud fecsegni a tegnapi operetteről, és gyermekeit nem tudja megtanítani a Hiszekegyre? — hogy kiemelkedett a »bigott előítéletek« korlatai közül, és szabad lelkében ismeretlen vágyak támadnak — emancipazio után?...

Minek folytassam! — A megromlott méznél nincs keserűbb. A hivatásával meghasonlott nő: egy lehullott korona.

Csodálkozol-e még, kedvesem, hogy ilyen képekre vetődvén gondolataim, a szokottnál is komolyabb hangba mentem át? ... Hanem már elég volt. Az olvasás vészelyeit a hitevesztett kedélyvilág szomorú téerein át, egész a lelki ismeretlenség halálos sivatagjáig nyomozva, — itt megállhatok; ami azon a sivatagon terem, nem szükség összehordani. Mondjon aki mit akar! — egy bizonyos: nincs az a filozófia, mely eltagadni tudná, nincs az a könnyelműség, mely

eltagadni merné, hogy az életben végre is a lelkiismeret egyetlen őre tetteinknek és törekvéseinknek, s így minden egyesnél alapföltétele a hűségnek, becsületességnek, jellemnek; s ezek ismét a család szentélyét őrzik, — és a családok alkotják a társadalmat.

*

Van azonban még egy veszélyes pont, melyre jelentéktelennek látszó s mégis oly hatékony befolyása miatt, nem tehetem, hogy legalább néhány szóval rá ne mutassak.

Azt a nyavalgó lelki állapotot értem, mely néhány évtized óta a szépirodalom magasabb régióiban is oly sűrűen hajtja az illattalan virágokat; azt a holdvilágnál érett, sápadt-képű költészetet értem, mely — prózában és versben, vásznon és márványban — csak egy tárggyal tud foglalkozni s ez: a *szerellem*, és rá a rim megint csak: ilyen meg olyan szerelem.

A német romantikusok beteges irányának köszönhető, mit a költészet arany korában sehol sem találunk, hogy a *szerellem* — önmagában és önmagáért, minden komolyabb háttér nélkül, sőt minél távolabb állítva minden valóságtól — helyet nyert a muzsák karában; sőt a lélek legfőnségebb eszményein is felülemelkedett a szenvedett érzés álaranyával zománczott szárnyain. Azóta van, hogy a költők szinte hivatásszerűleg

kinlódnak ez érzelem megéneklésével; minden lehető akkordot megkísértenek, és a fényes hold-sugártól a szomoru sásig minden gondolható tárgyat képletté tesznek, hogy az ismert vagy ismeretlen »ideál« sejttesse legalább azt az ő elképzelhetetlen szerelmöket. Sőt már az iskolás gyermek is rimeken évődik, melyekkel az ő forró szívérzelmait elzengedezze soha sem látott »imá-dottjának.« — Mig a honszeretet, hűség, bátor-ság, hála, önfeláldozás, gyermeki kegyelet — s a többi ilyenek, csak másodrendű tényezők gya-nant jutnak be itt-ott egy regénybe; csak ritkán zendítik a költők lantját, és oly erőtlén akkor is az a dal, mely az örökös »vihar« és »fajdalom«-ban elnyűtt hurokon terem.

Mennyire lealázza az ilyen holdra való ágas-kodás a költészetet! — s mily méltatlan meg-hurczolása ez ama magasztos érzelemnek, melyet oly szent hivatás betöltése végett oltott az Alkotó az emberek szívébe. S ha még csak ennyi volna! — akkor talán, legalább itt, eszembe sem jut meg-emliteni. De ki tudná fölszámítani a kárt, melyet e schwindler-költészet az erkölcsiségben — s egy-általán az *élet és hivatás józan fölfogásában* okoz?

»Ábrándozás az élet megrontója! . . .«

Szinte hallom a kész ellenvetést: tehát már az olyan könyvet sem lehet veszély nélkül olvasni. melyben szerelemről van szó? . .

Lehet bizony. Hanem éppen abban van a veszély, hogy a kérdést rendesen *így* szokták föltenni; — és mert józan észszel senki sem mondhatja, hogy a szerelem magában véve erkölcstelen érzés: ezzel aztán fölmentve érzik magukat minden óvakodás alól a könyvek irányában.

Tulságos hosszúra nyult már levelem; nem akarom e tárgyat tovább fejtegetni. Csak annyit mondok — és ezt az élet eleget bizonyítja, — hogy ugyanazon érzelem csírájából egyként fejlődhetik örömvirág helyett a fájdalmak tüskéje, boldogság helyett a kétségbeesés. Czéltalanul támasztva s táplálva üres ábrándokkal — az lesz belőle, minek *Saphir* definiálta, aki százszámra írta vadrózsás dalait, melyeknek örökös tárgya a *Liebe* volt; míg végre egyszer igazán eltalálta, hogy mi az, amiről ő énekelt: **Langer Irrthum eines betrogenen Esels.**

VIII.

B** április 7.

OGADOTT dolgomnak végéhez értem. Leirtam számodra, édes hugom, amennyire néhány levél szűk tere engedte, mind azt, ami a fölvelt tárgy körül legjobb meggyőződéseim szerint helyes tájékozásodra szolgálhat.

Láttad, miként valósul itt is a költő mondanása, hogy: »a jó rosszal van összefonva«; láttad, minő veszélyek lappanganak a magányos olvasóasztal körül s hogy némely tekintetben még sokkal fenyegetőbbek azok, mint a rossz társaságnak közmondássá vált befolyása.

A szertelenség, a mohó olvasás észháborító következményeitől még legkönnyebb óvakodni. — De hát azok a veszélyek, melyek lelkünknek nem *egészségét*, hanem *életét* fenyegetik? Az a csodálatos »műveltség«, melynek hamis Istene kendőzve jár és óvatos léptekkel, mint a tolvaj,

hogyan kilopja lelked gondolataiból, szived érzelmeiből a neki alkalmatlan vallásosságot? — és a nyílt vagy rejtett erkölcstelenség virághímes ingoványa, melyen oly csábítón festett alakok — fényes lidércz-tüzek — vezetnek ama halálos sivatag felé?... Ezekről óvakodni már sokkal nehezebb.

Igérttem pedig, hogy ha a veszélyek nagyságát komolyan átértetted, akkor majd azok elkerülésére is fogok alkalmas módot ajánlani. Megkísértem tehát, hogy erre nézve is elmondjam, amit jónak gondolok.

Azok a régi bölcsek, kikre még olyanok is igen szeretnek hivatkozni, kik csak neveiket olvasták, — a társadalmi viszonyokkal foglalkozó műveikben tüzetesen megbeszélik az olvasas veszélyeit is, az ellenökben szükséges óvóeszközökkel együtt. Példának okáért *Plátó*, kinek neve, mint tudod, jóformán egyet jelent a bölcseseggel, — miután az olvasmányok részéről fenyegető veszélyt különféle oldalról megvilágította, — ilyen kerekén mondja ki a maga meggyőződését: »Minden attól függ tehát, hogy a költészet termékei — tökéletesen és minden tekintetben megfelelően úgy a vallás, mint az erkölcsiség összes követelményeinek.« Azért szükségesnek tartja »a költők szigorú ellenőrzését« — s nyomban elő is veszi hazája legelső jeleseit s felsorolja műveik-

bol azon helyeket, melyeket kivetni valóknak tart, mint a mondott szempontból veszélyeseket.

Csakhoggy könnyű volt azoknak a régieknek! Mikor még a különben is szűkkörű irodalom *általában* respektálta a polgárok vallását s az erkölcsiség követelményeit, könnyű és elég is volt megjelölni a kivételeket. Ott azonban, hol maga az *írásny*, mely egyes irodalmi termékeknek éltető szellemét teszi, általában elfordult mindattól, amit Plátó a veszélytelenség biztosítékául követel: ott már sem egyes helyek, sem egyes munkák megjelölése nem elég, — de nem is lehetséges.

Ki vállalkoznék arra okos észszel, hogy — kit jobbra, kit balra állítva — a gőzerővel hajtott sajtónak minden termékeit fölsorolja? Aztán ami az ajánlottak sorából kimaradna, nem látszanék-e ezzel elítélve? — s viszont amelyiknek czime a kivetni valók közt nem szerepelne, nem vehetné-e ezt ajánlatképen?

El kell tehát készülve lenned arra, hogy a következőkben csak általánosságokat fogsz hallani tőlem; de azt hiszem, édes hugom, hogy ez általánosságok is, — a veszélyek megismerése által edzett jóakarattal mellett — elégségesek.

Tehát először is: *mit ne olvass?*

Ne olvass egyáltalán semmit olyan írótól, akiről tudod, hogy nevét a jobbérzésű kritika

elitélte. Mert ha nem is lehetetlen, de nagy ritka eset az, hogy ugyanazon szerzőnek egyfajta művei közt e tekintetben lényeges különbség legyen.

És itt mindjárt kimondom, hogy az ujabbleletű »érdekfeszítő« regények irányában egyáltalán már előre is jogosult a bizalmatlanság. A kölcsönkönyvtárak rendes tölteléke pedig: azok a hirhedt francia regények, e dicső nemzet irodalmának söpreje, — melyeknek álku szerint készült fordítása tisztán esztétikai szempontból is rendesen oly nyomorult — szóba sem jöhetnek!

Ne nyulj soha vak bizalommal az olyan gyűjteményes vállalatok után, melyek kitűnő írók nevével kérkedve, ilyen-olyan jeles regényeket ígérnek. Lehet, sőt rendesen van is bennök egy-két jóra való munka, — hanem aztán mennyi szemét!

Részemről sohasem adnám az ifjuság kezébe ugynevezett »összes« kiadásait még klasszikus íróinknak sem. Mindennek van alja. Az irodalom- és művelődés-történet kutatóihoz illő és érdemes munka az aranyból kivetni a salakot, vagy a sárból is kiszedni az aranyat; de az ifjuság ne járjon utána, mert sáros lesz, — és az aranyat még sem találja meg. Az olyan kivételes körülmények közt született selejtes darabok, a finomabb-érzésű olvasót csak megbotránkoztatják;

akiknek pedig az efféle tetszik — jaj! azoknak még kevésbbé kellett volna elolvasni . . .

Aztán: kezedbe se végy olyan könyvet, melyet a »tiltott« jelző bélyegez.

Tilalom! tudom én, hogy nagyon népszerűtlen szó ez mostanában; de hát az igazságnak nem is kenyere a népszerűség hajhászása. Akárkitől ered a tilalom, ha tapasztalás és belátás áll mögötte, megbecsülni való. — De van olyan tilalom is, amely mögött ezenkívül még hivatalos *tekintély* is áll. És ez a tekintély nem önkényesen emeli fel ujját. A hivatalos könyvtilalom tulajdonképpen nem emberi jogon, nem is valamely vallási vagy társadalmi elven alapszik; hanem egyenesen a *természeti törvényben* birja alapját, — azon törvényben, melynek egyik §-a föltétlenül kötelességünké teszi: kerülni mindazt, ami végcélunkat veszélyezteti, szellemi és erkölcsi életünkben kárt okoz; — olyan kötelesség, mely alól, míg ez a veszély fönforog, senki — maga az Isten sem dispenzálhat. A természeti törvényt pedig minden társadalomban illetékes hatóságok alkalmazzák egyes esetekre. Teszi ezt az állam a maga terén, — hisz egymást érik a rendeletek, melyek majd ezt a könyvet tiltják ki az iskolákból, majd amaszt a hirlapot az országból. És amely egyházat valóban a *lelkek szerete* s az *igazság biztos tudata* vezérel, ugyanazt teszi ez is a maga

körében. Az állam a maga rendeleteit fegyveres kézzel tartja polgárai elé; az egyház tilalmában az aggódó anyai szeretet szól a lelkiismerethez.

Eszembe jut itt, amit egyszer M. bátyánk mondott nekem, mikor egy igen jó könyvet dicsértem előtte: kár hogy az indexbe nem teszik; akkor a félvilág elolvasná . . . Furcsa! — gondoltam magamban; hanem azóta nekem is jutott már alkalom olyan okoskodásokat hallani, melyek legalább is annyit bizonyítanak, hogy abban a paradox mondásban — van valami. »A szentek életét nem szokás az indexbe tenni; ez vagy az pedig benne van, — tehát ha nem éppen a legérdekeesebb is, de legalább olyan pikáns, hogy nem lehet unalmas« — így okoskodnak igen sokan; és ez okoskodás magamagának legigazabb kritikája. Az ily szabad szellemek *bizonyosan nem ezzel kezdték a rossz könyvek olvasását.* — Mert az a kopott-, vagy ha tetszik, közmondás: »hajlunk a tilosra« nem lélektani törvény ám; hanem csak könnyű mentség azok számára, kik mentegetőzésre szorulnak. Az ilyenek tették közkeletűvé.

De elég is ennyi arról: mit ne olvass; a kérdés másik oldala természetesen az volna: *mit olvass.* Hanem előbb talán ahhoz is férne még egy kis szó, hogy *mennyit és hogyan.*

Az a »mennyi« mindenkinek saját körülményeitől függ. Legjobb mérték itt azon elv: Első

a kötelesség — azután a többi! Az olvasmányok persze szintén a »többi« közé valók. Amely leány a drága napnak nagyobb részét *olvasásba* öli, akármilyen költői vagy emelkedett szellemnek tartja is magát, mindenesetre egy a »tisztességes naplopók« közül.

Kétszeresen árt a túlzás, ha valaki az éjt is nappallá teszi. Az éjszakából ellopott órákkal mindig úgy vagyunk, mint a mesebeli szarka a fészkébe csent szikrával: maga a tolvaj a kárvallott.

Egyáltalán pedig legszerencsétlenebb mértéket választott, aki *annyit olvas, amennyit győz olvasni*. Ez így kimondva, szinte hihetetlen; de hogy csakugyan használatban van ez a mérték is, legvilágosabban mutatja a tény, hogy sohasem fogyunk ki a Don Quixote-kból. Annak a híres filozofusnak (Hobbes) mondása: »ha oly sokat olvastam volna, mint más némelyek, olyan tudatlan maradtam volna, mint azok«, kissé büszkén hangzik talán; de büszkeségénél sokkal nagyobb az igazsága.

»Olvasni — ez még semmi; olvasni és gondolkozni — ez már valami; olvasni, gondolkozni és érezni — ez a tökéletes egész«; mondá valamelyik a sok *Müller* közül, és én is ezt mondom neked, kedvesem.

Ki a könyvek között csak a regényt, a regényben csak a mesét, a mesében csak az érdek-

feszítő bonyodalmat, izgalmas jeleneteket keresi: az már előre lemondott minden hasznáról az olvasásnak. És ez a lemondás már maga veszteség.

Akár a való világ csodái közt, a tudományok »levezetett csatornái« mentén, — akár a költészet verőfényes tájain töltjük időnket: ez az idő csak akkor nem lesz kárba vesztett, ha hoztunk is onnan magunknak valamit. Erre nézve pedig — a jól választott könyv után — legszükségesebb föltétel: a higgadt, *figyelmes* olvasás.

Ne ijedj meg, édes hugom; ne véld, hogy ezzel én a magam kenyerére akarlak fogni; hogy talán a komoly tanulmányozásról veszem a mértéket. — Dehogyan is kívánom én, hogy nyugtalan fejedet két kezedre hajtva, behunyt szemekkel állapodjál meg egy-egy mondat után: hogy a sorok közé furakodva gondolataiddal, keresd az olvasottak igazságának alapjait, és új következtetések szálaát kötözdgesd hozzájuk! . . . Izzasztó munka ez, — és ti mulatságot kerestek az olvasásban. De még csak azokra az »ismeretterjesztő« könyvekre sem szorítkozom; hanem egész általánosságban ismétlem, amit mondtam: higgadt, *figyelmes* olvasás.

Mert mit ér az, ha valaki hetek vagy hónapok múlva megkérdezettvén valamely regény vagy elbeszélés iránt, — csak úgy rémlik neki, mintha olvasta volna; s hogy mégis lássék valamit

tudni felöle, kecses vallvonítással mondja reá, hogy — »jó« . . . Mekkora ürességet takar ez a piczi mondas! — Aztán ha egy költőről van szó, csak annyit mondhat felöle igaz lélekkel, hogy »olvastam« . . . Pedig bizony ennyi haszonért — kár volt olvasnia.

Az olvasás hasznát és gyönyöreit a *figyelem* szerzi. Olyan figyelem, mely mindig bir azzal az erkölcsi erővel, hogy a homályban maradó helyeket újra olvassa. Sokszor csak pillanatra elszóródott elménk oka a zavaros látásnak; meglehet, hogy olvasmányunk itt-ott maga is homályos: de próbáld csak meg, szegezd a homályos pontra lelked szemeit — és mindjárt világosabban áll eléd a gondolat. — Vajjon próbáltad-e ezt néha e leveleken is? — mert hogy homályos helyekre ne akadtál volna bennök, akárhogy hizelegjek okos fejecskédnek, mégis nehezen hiszem. Lehet, hogy én voltam az oka, nem mindig lelve gondolataimhoz megfelelő kifejezéseket; de bizony itt-ott beszélgetésünk *tárgya* is olyan pontokra vitt, hol a mélység maga a homály. — Kisértsd meg csak, ha majdan újra lapozgatod, s hiszem, hogy itt sem csalatkozol.

Hányszor állunk meg egy-egy kép előtt, tenyereinkkel is védve szemünket a zavaró sugarak ellen: pedig mi az a föstött kép a lélekben megelevenedő gondolat szépségéhez! Az igaz-

sag — ez az isteni elem emberi dolgokban — oly széppé teszi a legegyszerűbb gondolatot is, hogy teljes, tiszta fölfogása már magában is fölséges gyönyör a léleknek.

Azonban, mint mondám, az olvasásnak nemcsak gyönyöre, — de minden haszna is a figyelemtől függ. Csak a higgadt, figyelmes olvasással tarthatnak lépést gondolataink, hogy az olvasottakat átszállítsák lelkünk belsejébe; és amit könyvünk nyújt, itt összetalálkozik azzal, amit lelkünk már bír — s e szembesítés folytán támad az *ítélet*. Megítéljük a szerző állításait, hozzá mérve ahhoz, amit már máshonnan tudunk; megítéljük az előttünk játszó eseményeket okaikkal, következményeikkel együtt; az előttünk szereplő jellemeket elveikkel, céljaikkal együtt; s az egész költött világot összehasonlítjuk a való élet tapasztalásaival. Igen, igen! azért kell mindig ébren maradni figyelmünknek — a legügyesebb elbeszélés, a legédesebb dal hangja mellett is, — hogy szóhoz juthasson az ítélet. Enélkül alva utazunk a legszebb vidéken. Ítélet nélkül a tanult igazság nem a mienk; drágakő foglalat nélkül — minden perczen elveszhetik. Ítélet nélkül a költészet hamis szerepre kap s lidércz-tüzeket gyújt életünk útjára. Hány ifju lélek révedez e bolygó fény után! — *vezetni* engedi magát a költészet által; holott ennek hivatása *kísérni az életet*, — nem

hogy irányt adjon neki, hanem hogy földeritse ködös napjait. Itélet nélkül egymásba kuszálódnak lelkesedés és szánalom, gyönyör és megvetés, vágy és ellenszenv; míg ha az elfogulatlan lélek világos tekintete áll őrt ébredő érzelmeink fölött: megszeretteti az igazat, új és új alakban tanít meg becsülni a jót és az élvezett szépségek visszamosolygó kellemeivel mintegy megara-nyozva adja át mind ezt a hű *emlékezetnek*.

»Olvasni és gondolkozni és érezni — ez a tökéletes egész.«

Ilyen olvasással hamar eljutunk oda, hogy — magasabb élvezet mellett — egyes olvasmányainkról többecske is tudunk mondani, mint hogy »jó« vagy »érdekes.« Elveink és erkölcsi érzékünk kára nélkül tágul szellemi látásunk határa s *esztétikai érzékünk* is egyre fejlődő fogékony-sága mellett — határozott irányt vesz, szabatos mértéket szerez. Mélyére látunk a lángész gondolatainak: követni tudjuk a lelki küzdelmek rejtett szálait, — és kiérezzük a *művészi szépet* egy kis költemény kimért soraiból épp úgy, mint egy kötetekre tervezett regény sokszáлу szövevé-nyéből.

Aki így tud olvasni, az nem fog egykönnyen valamely jó könyvet visszautasítani azzal, hogy »már olvastam.« A mese csak először olvasva érdekel, az igaz; de hiszen nem is az a fődolog.

Ha a mű szépségeit igazán élvezni, jelességeit becsülni tudjuk: akkor a mese csak annyivá lesz előttünk, mint az a zsinór, melyre drágagyöngyök vannak fűzve.

Hogy a csinosan himzett könyv-jel, az ismeretes »*eddig*« mondással, rendesen ott ékeskedik a nők olvasó asztalán — szép szokás, jó szokás; mindenesetre szebb és jobb, mint fülekké gyűrni a levelek sarkát. Hanem *írót* meg papirost nem igen láttam . . . Vagy talán sokat is kívánnék azzal, hogy olvasmányainkból, ami éppen különösen megtetszett — majd a gondolat, majd meg az alak kedvéért -- hogy az ilyen dolgokat a könnyű feledés ellen szorgalmas *jegyezgetés* által biztosítsuk? — A fáradság csekély volna, a haszna nagy; sőt élvezetnek sem közönséges élvezet volna az, ha a gondolataiddal bejárt világok legérdekesebb pontjait újra és együtt állíthatnád lelked elé.

Tudok többeket, kik olvasmányaikról »gondos jegyzéket« vezetnek, ami nálok azt jelenti, hogy pontosan fölírják az általok elolvasott regények — czimeit. Kár a papirosért! — De ha a figyelmes olvasás után nem sajnálnák még egyszer átgondolni az *egészet*, s legalább néhány sorban leírni az általános benyomást, melyet az lelkökre gyakorolt, — oh akkor az a jegyzék nagyon sokat érne! Kivált egyik-másik könyv-

nek ismételt átolvasása után fölkeresni az első alkalommal irt véleményyt — annyi volna, mint olvasmányaink haszna, vagyis a saját *haladásunk* felől igen kellemesen megexaminálni magunkat.

Ime a felelet arra, *hogyan* kell olvasni.

Utoljára hagytam a legfontosabbat, a: *mit?* — és erre nézve csak egy igen általánosan hangzó szabályt adhatok: » *Olyan műveket olvass, melyeknek először is egészséges, veszélytelen szelleméről, — de ezenkívül mulattató szépségei mellett, ez vagy amaz irányban hasznos voltáról is — megnyugtató bizonyosságot szereztél.*

Sokszor már a szerzőnek ismert neve is némi kezességet nyújthat; de minden esetben megszerezheted ezt a bizonyosságot az által, hogy olvasmányaid választásához *mindig azok tanácsát kéred ki, kiknek ítéletébe belenyugodhatol.*

Fődolog tehát az őszinte nyíltság, mely itt is sok késő bánatnak veszi elejét; míg a titkolódzó olvasás magamagát bélyegzi meg.

✱

És most, édes hugom, midőn egy csomóban előtted fekszenek leveleim, — végig tekintve a mondottakon, arra kérlek, hogy amit gondolatlan jónak, igaznak itéltél, *akarated is amellett maradjon.* Akkor aztán szabad óráid árán való-

ban drága kincset fogsz szerezni: nemcsak elméd lesz ismeretekben gazdagabb; hanem szivedben is állandó hatalmat biztosítasz a nemes érzelmeknek, hogy vágyaidnak szárnyat, tetteidnek ösztönt mindenkor ezek adjanak. Így aztán benső világodban oly rend szilárdul meg, mely nemcsak az étlen lelkek ásító vendégét, az unalmat fogja távol tartani; hanem egyszersmind szellemi életed egész körét állandóan a köznapiság fölé emeli arra a színvonalra, hol az eszmények magasztos hatása minden gyönyöreivel érezhető — anélkül, hogy hiu ábrándok gőzével elfödne szemeid elől azon érintkezési pontokat, melyek *minden egészséges költészetben az életre való vonatkozásokat jelezzik.*

Óhajtom, hogy ilyen eredményt láss olvasmányaidból magad, — és majdan a jóknak bizonyult elvek szerint hasonlót biztosíts azok számára is, kiket tán Isten egykor nevelő gondjaidra biz.

A viszontlátásra!

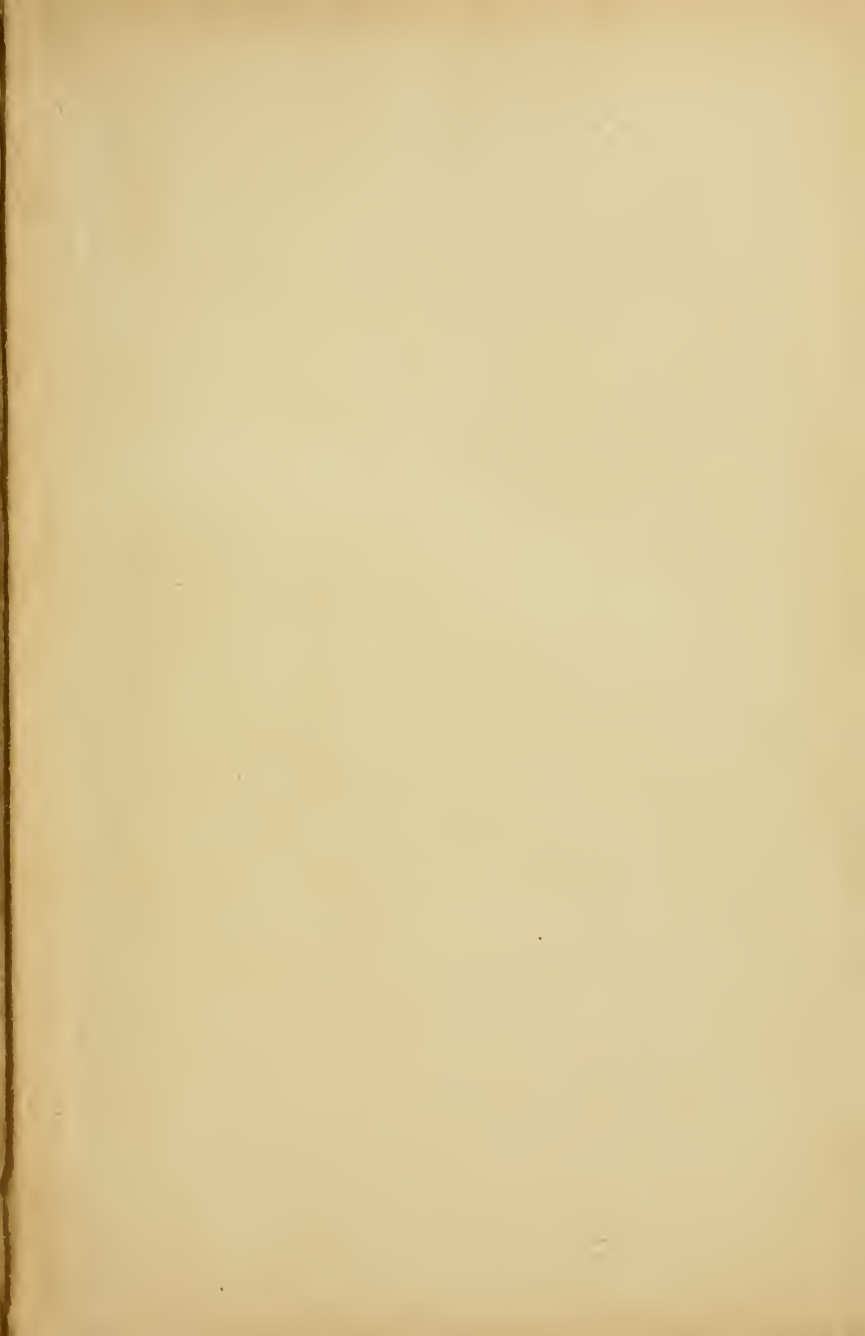

TARTALOM.

	Lap.
Előszó	5
I. Levél. Az olvasás céljai. »Mulatva okulni«	7
II. Levél. Ismeretterjesztő olvasmányok. A szépirodalmi művek hatása, gyönyörei	15
III. Levél. Veszélyek. Ami sok, a jóból is megárt	20
IV. Levél. A veszély, mely a selejtes olvasmányok révén a vallásos hitet, és ebben legfőbb javunkat fenyegeti..	30
V. Levél. Az atheizmus az irodalomban	49
VI. Levél. Az erkölcstelen erkölcsösség, kothurnusban és lakk-czipőben	63
VII. Levél. Folytatás. A kéjelmes ut, mely halálos siva- tagba vezet. Mit veszthet egy nő, és mi veszhet el benné? Agyonverselt szerelem	77
VIII. Levél. Az olvasás szabályai: mit, mennyit és hogyan?	92

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 12 05 08 007 7